नागार्जुनकृता

विग्रहव्यावर्त्तनी

स्वोपज्ञवृत्त्या समेता

काशीप्रसादजायसवाल-राहुलसांकृत्यायनाभ्यां
सम्पादिता

PREFACE

Nāgārjuna, the revolutionary philosopher and founder of Mādhyamika school of Buddhism was born in a Brahmin family in the country of Vidarbha (modern Berar) according to Tibetan authors[1]. He was contemporary of a Śātavāhana to whom he wrote a letter (Suhṛllekha), a translation of which is found both in Tibetan and Chinese. Śātavāhana is "the title adopted by the rulers of the Andhra dynasty which held sway in southern India from the middle of the 3rd Century B. C until the beginning of the 3rd Century A. D" I think Dr. Winternitz is right in assuming Nāgārjuna to be a contemporary of Gautamīputra Yajñaśrī who reigned in 166—196 A.D. He mostly lived in Dhānyakataka (Dharanikot, Dt. Guntur, Madras) and Śrīparvata (Nāgārjunī Konda, Dt Guntur) and according to Tārānātha, he built a monastery at the former place.[2] From his works like Mādhyamika-Kārikā, Yuktisasthikā, Śūnyatā-saptati and the present work, we know him as a great philosopher; but Nāgārjuna was known in India and in Buddhist countries outside India, as a magician and alchemist too; and perhaps it was due to his association that in later times Śrīparvata became a most sacred

[1] See *History of Indian Literature* by Winternitz, vol. II, pp 346-48

[2] *History of Buddhism in India* by Lama Tārānātha (b 1574 A.C.) (Tibetan, Tashi-lhun-po block-print) p. 38*a*

seat of the Tāntrika cults of both Hinduism and Buddhism The siddhas (adepts or mystic magicians) of Śrīparvata were famous for their magical powers in ancient days as it is evident from Mālatimādhava[1], Kādambarī[2] and other poetical works. According to the Vajrayānists (Tāntrika Buddhists), Dhānyakataka was the place where the Buddha turned the third wheel of law of Vajrayāna sixteen years after his enlightenment[3]. In recent excavations there have been discovered many relics at Nāgārjunī Kondā, but they show more the relation of the place with Hīnayāna than with Mahāyāna Though we have, of course, got Tāntrika and other works ascribed to Nāgārjuna in Tibetan Tanjur and Chinese Tripitaka, but they seem to be creations of others who put the name of the celebrated philosopher to enhance the authority of the works.

In going through the pages of Mādhyamika-Kārikā and this work, we know that Nāgārjuna's idea was not to have an innovation in Buddhistic thought His Śūnyatā or voidness was nothing but a logical corollary of *Pratītya-samutpāda,* i.e., dependent origination or discontinuous-continuation. The Buddha saw "impermanence in everything (*sabbam Aniccam*). According to him, all changes were without any permanent substratum. In the light of this he has to change the law of cause and effect into that of *Pratītya-samutpāda* (origination of the successor

[1] *Mālatimādhava* I, p 7, VIII, p 195, X, p 235 (Nirnayasagar Press, 5th edition)

[2] *Kādambarī*—(Nirnayasagar, 7th ed., p 399)

[3] *History of Buddhism* by Hbrug-pa-dma-dkar-po (b. 1526 A.C.) Lhasa block-print, p. 14b-15a.

after the extinction of the predecessor). In fact all the mental and physical phenomena are devoid of any permanent substance like matter or ego. This was Buddha's own conception and Nāgārjuna's Śūnyatā or *Voidness* is only a more appropriate word for that conception

We can thus understand well, why Nāgārjuna's heart overflowed with gratitude to the Master. As is shown by the last kārikā of this work:—"Who proclaimed dependent origination, *Voidness*, middle path with many meanings, I bow before him, the matchless Enlightened One."

Nāgārjuna took the original ideas of *Pratītya-samutpāda*, *Anitya*, *Anātman* with their implications and made a general application of them into all fields. The natural repercussion of such a general application seems to be destructive to many moral and religious observances of the Buddhists themselves; some of whom made a common cause with the non-Buddhists to assail Nāgārjuna's theory. But Nāgārjuna did not mean any harm to the moral and religious observances as it is clear by his last stanza (71) of the present work with its commentary. In fact, it was to make room for such observances that he laid special stress on the old two divisions of reality—the empirical and ultimate realities. For the practical purposes the empirical (Saṁvṛti) reality was as true as the ultimate one. All the solid things, like our chair, table and foodstuffs, are not solid at all. In ultimate analysis they are found to be only electrons or neutrons, where they lose all their phenomenal existence and become a mere force. Observed from a physicist's point, the chair and its seater, food and its

eater are not what they are seen to be by our ordinary eyes, but chair and food are quite good and useful for a tired or hungry person. That was the standpoint of Nāgārjuna about the moral and other rules. But he knew that the difference of the empirical and ultimate realities cannot be compromised, and that the reality has itself preferred to retain such a dual aspect.[1]

Nāgārjuna is said to be the inventor of the pneumatic verses (Kārikās)—the verses where both the brevity of aphorisms (Sūtra) and advantage of metre to the memory are combined. His Mādhyamika-kārikā is composed in Anustup and the kārikās of the present work are in Āryā metre The verses in these works are not so polished as we find in later works composed in kārikās, which shows its being the first attempt in that field. The prose of the commentary of *vigrahavyā-varttanī* also shows the same defects for the same reason.

By comparing *vigrahavyāvarttanī* (V V.) with *Pramāna-sāmānyaparīksā* of NyāyaSūtra (N S.) and Vātsyāyana-Bhāsya (V.B.) (2 : 1 : 8—19), it is clear that the latter two works are criticising the former one.

N S	V B.	V.V.
त्रैकाल्यासिद्धे (४) (१२)		त्रैकाल्यप्रतिहेतु त्रैकाल्ये प्रतिषेधवाची (७०)
	पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धौ	पूर्वं चेत् प्रतिषेध (२०)
पश्चात् सिद्धौ (१०)	पश्चात् सिद्धौ (१२)	अथ पश्चात् प्रतिषेध. (२०)

[1] Dharmakīrti, too—
यदीद स्वयमर्थाना रोचते तत्र के वयम् । (PV ३।२१०)

युगपत् सिद्धौ (११)	युगपत् सिद्धौ (१२)	अथ युगपत् प्रतिषेध-प्रतिषेध्ये (२०)
	अनवस्था (१७)	अनवस्था (३२)
प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसग (१७)		अन्यै प्रमाणै प्रसिद्धिरनवस्थाप्रसङ्ग· (३२)
	विशेषहेतु (१९)	विशेषहेतु (३)
प्रतिषेध (१२–१५)	प्रतिषेध (१२,१४)	प्रतिषेध (२,५, ११–१६,२०,२३, २५–२७,६१–६५, ७०)
	प्रत्यक्षादिभि . . . उपलब्धि (१९)	उपलभेऽय. . . . . प्रत्यक्षादिभि. (३०)
प्रमेयसिद्धि (१८)		प्रमेयाणा सिद्धि (३१)

Invalidity of Pramāna (source of knowledge) for the establishment of the theory of voidness is the chief theme of the *Vigrahavyāvarttanī* In his first 20 verses he gives all the objections against his theory of voidness, which proposes to refute the reality of existence and the source of real knowledge, since outer phenomenon is unreal and no standard remains for two moments which can be utilized for comparison to establish the existence of a thing. In the remaining 52 verses, he refutes all the arguments of his opponents. The opponents' arguments are :—

1. Voidness or the denial of the reality of all existences is not true since (*i*) the word which you use as argument will be also unreal; (*ii*) if it is not so then it goes against your own premises; (*iii*) it has no pramāna in its favour.

2. All existences are real since (*i*) good or bad notion of things is accepted by both; (*ii*) the non-extent things have no name; (*iii*) refutation of reality

At the present stage of our information we cannot assert anything definitely but the meagre materials which we have at our disposal indicate that the personality of Nāgārjuna is not less important than the personality of Dignāga who is rightly called the father of Mediaeval Indian Logic; and of Gangeśopādhyāya the founder of Modern Brahmanical Logic (नव्यन्याय)

The importance of *Vigraha-vyāvarttanī* is great since among the works known upto the present, it is the oldest work which deals with a logical subject

Translation into Tibetan

Vigrahavyāvarttanī text was translated into Tibetan by (*i*) Pandit Jñānagarbha (874 A C.) and the translator (ka-va) Dpal-brts-egs, and again (*ii*) revised by Pandita Jayānanda (1060 A C) of Kashmere and the Tibetan interpreter (khu) Mdo-sde-dpal. The commentary was translated by the same Pandit Jñanagarbha with the help of Ban-de-raksita.

MS.

The present manuscript[1] of *Vigrahavyāvarttani* was discovered in the monastery of Ṣha-lu in July, 1936. There are seven palm leaves of the size of $22\frac{1}{4}'' \times 2\frac{1}{4}''$, each leaf containing eight lines. The script is Tibetan u-cen. Though written in running hand it is quite legible. We find the name of the copyist in the colophon—लिखितमिद श्रीधर्मकीर्तिना. In the same bundle

[1] JBORS—XXIII, part I, p 36n 249

we got a palm leaf manuscript of *Vinayasūtra*[1] of Gunaprabha which is also written in Tibetan u-cen by the same copyist. The colophon of which gives additional information that the manuscript was copied in India while the copyist was staying in the monastery of Vikramaśilā. As for the time, we have got only the name Phālguna without giving the name of the year. From another source[2] we know there was a Lo-tsa-va Dharma-grags (=धर्मकीर्ति) of Gnub, who belonged to the time Ba-ri Lo-tsa-va (1102—1111 A.C.). On the cover of this manuscript, "Śī-la-a-ka-ras-bris-pa" (=written by Śīlākara). The manuscript itself was not written by Śīlākara as it is clear from the colophon but on a few pages Tibetan translation is given below the Sanskrit lines in a later and different hand which may be the writing of Śīlākara We know[3] that Śīlākara or Tshul-khrims-hleyun-gnas of Sten (1106—90 A.C.) translated *Vinaya-sūtra-vyākhyā* of Prajñākara with the Indian Pandit Alanka Deva It seems that the manuscript of *Vinaya-sūtra* along with *Vīgrahavyāvarttanī* was copied in India and afterwards it was taken to Tibet, where it came into the hands of Śīlākara The exact date cannot be given with any certainty. It may be any time between 1100—20 A.C. all the manuscripts kept in the monastery of Ṣha-lu originally belonged to the great monastery of Sa-Skya whence the famous

[1] *Ibid*, p 34n 243.

"शाक्यभिक्षुधर्मकीर्तिना सकलसत्वार्थे लिखित श्रीमद्विक्रमशिलामाश्रित्य. . . फाल्गुन (?ण) मासे"

[2] *Buddhism in Tibet* by R. Sānkrtyāyana, appendix XVI.

[3] *Ibid*

scholar Bu-ston (1290—1364 A.C.) carried them to his monastery at Ṣha-lu.

The manuscript is full of mistakes as will be seen from the following:

यद्यदेव =	यद्येव	˙ =	ा	ग्घ =	ग्घ्र
क्रु =	ष्क्रि	शू =	व	दोष =	द्वेष
नि =	णि	=	ङ	श्र =	स्त्र
क्रि =	क्रृ	श्र =	स्त्र	नि =	नै
ना =	णा	ास्ति =	ा आस्ति	स्म =	ष्म
सन्ति =	सन्ति	धा =	द्धा	सि =	षि
ध्य =	ध	त्ति =	त्त	त =	क
ङ =	अ	न्न =	न्त	स्त्रा =	श्रा
=	.	भते =	भे	म्भोक्त: =	म्भ उक्त·
तो =	त	तेति =	त इति	स =	श
न· =	। तमसि	द्यन्तेति =	द्यन्त इति	सो अ =	शो
क्ष =	क्ष्य	कार =	क	न्ति =	ति
याऽर्थाा =	या अर्था	न =	न्	णि =	णा
ति =	त	स =	स्य	स्यात्र =	स्यरत
श =	ष	व =	व	वोप =	व उप
न =	त	नि =	न	तो =	तौ
शे =	षे	रि =	ऋ	व =	ए
षु =	सु	नोप =	नमुप		

It had originally been arranged that the *Vigraha-vyāvarttanī* would be edited jointly by the late Dr. Jayaswal and myself. After the void left by his demise, I have continued in the light of Nāgārjuna's *Pratītya-samutpāda*.

Rāhula Sānkṛityāyana.

MSS. CONSULTED

VSH. Palm-leaf Ms. in Tibetan Character (U-med) belonging to Ṣha-lu-ri-phug-monastery (Tibet), on which our text is based.

VT. Tucci's translation of विग्रहव्यावर्तनी (English) (Gaekwad Oriental Series, Baroda) with Tibetan text. Additional reading from it is put in the bracket [ ].

To

K. P. J.

सौहार्दं तत् सुहृद्भ्यः शिशुहृदयसमं मार्दवं चेतसः क्व।
दुर्णीतिग्राहग्रस्तेषु सुगुणिषु सदा बन्धुता बन्धुरा क्व।
सन्तप्ते दस्युनाथे श्रमिजननिवहे न्यायपक्षग्रहः क्व।
मध्ये जोषं प्रयाणं बुधमुकुटमणे हन्त! किन्तेऽनुरूपम्?

विषय-सूची

कारिकाङ्कः

शून्यतायां प्रामाण्यासिद्धिः

क. पूर्वपक्षः 1

१—भावानां शून्यता (=निःस्वभावता) न युक्ता १

(१) वादिवचनस्य शून्यत्वात् .. १

(२) अन्यथा प्रतिज्ञाहानिः . २

(३) प्रमाणासिद्धे. ६

२—भावानां सस्वभावता युक्ता . ७

(१) कुशलादिधर्माणा कुशलादिस्वभावताऽभ्युपगमात् ७

(२) निर्वस्तुकस्य नामाभावात् ९

(३) प्रतिषेधासिद्धे १०

(क) धर्मैर्विना स्वभावाप्रतिषेधात् १०

(ख) सद्भावाऽनभ्युपगमात् ११

(ग्राहादिषट्कास्वीकारात् १४)

(ग) निर्हेतुकत्वात् १७

(४) प्रतिषेध्यासिद्धेः .. २०

ख. उत्तरपक्षः . .. २१

१—भावानां शून्यता युक्ता (क) . २१

(१) वचनस्य शून्यतास्वीकारेऽपि २१

(शून्यता लक्षणम् २२)

(२) न प्रतिज्ञाहानि· .. २४

(३) प्रमाणासिद्धि. ३०

(क) न परतः (प्रमाणेन) प्रमाणसिद्धिः . . ३२

(ख) नाऽग्निवत् स्वतः . ३४

(ग) न प्रमेयतः .. ४१
(घ) नाऽप्यकस्मात् .. ५२
२—भावानां शून्यता युक्ता (ख) . ५३
(१) प्रतीत्य समुत्पन्नत्वात् कुशलादे प्रविभाग. . ५३
(२) निर्वस्तुकस्य नामाभावे न नियम. ५८
(३) प्रतिषधासिद्धिर्न युक्ता ६१
(क) धर्मविनिर्मुक्त· स्वभाव प्रतिषिद्ध ६१
(ख) असतोऽपि (अनभ्युपगमस्य) प्रतिषेधात् सम ६२
(ग) प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् न निर्हेतुकतादोष ६६
(४) प्रतिषेधप्रतिषेध्यानभ्युपगमाददोष ७०

नमो बुद्धाय ।

विग्रहव्यावर्त्तनी[1]

शून्यतायां प्रामाण्यसिद्धिः

क—पूर्वपक्षः

१. भावानां शून्यता न युक्ता

(१) वादिवचनस्य शून्यत्वात्

सर्वेषां भावानां सर्वत्र न विद्यते स्वभावश्चेत् ।
त्वद्वचनमस्वभावं न निवर्तयितुम[2]स्वभावमलं ॥(१)

यदि सर्वेषा भावानां हेतौ प्रत्ययेषु च हेतुप्रत्ययसामग्र्यान्च पृथक् च यत्र सर्वत्र स्वभावो[3] न विद्यत इति कृत्वा शून्या. सर्वभावा इति। न हि वीजे हेतुभूतेऽङ्कुरोस्ति(।) न पृथिव्यप्तेजोवाय्वादीनामेकैकस्मिन् प्रत्ययसञ्ज्ञेति। न प्रत्ययेषु समग्रेषु(।) न हेतुप्रत्यये[1]षु समग्रेषु न हेतुप्रत्ययसामग्र्या(।) न हेतुप्रत्ययविनिर्मुक्तः पृथगेव वा। यस्मादत्र[4] स्वभावो नास्ति तस्मान्नि स्वभावोऽङ्कुर.। यस्मान्निःस्वभावः[5] तस्मात् शून्यः। यथा चायमङ्कुरो निःस्वभावो निःस्वभावत्वाच्च शून्य' तथा सर्वभावा नि.स्वभावत्वाच्छून्या इति।

अत्र वयं ब्रूम.। यद्येव तवापि वचन यद्ये(?यदे)तच्छून्याः सर्वभावा इति तदपि शून्यं। किं क[ा]रण(।)[1] तदपि हेतौ नास्ति म[2]हाभूतेषु सप्रयुक्तेषु विप्रयुक्तेषु वा प्रत्ययेषु नास्ति। उर.कण्ठोष्ठजिह्वादन्तमूलतालुनासिकामूर्द्धप्रभृतिषु यन्नैवोभयसामग्र्यामस्ति। हेतुप्रत्ययस(ा)मग्रीविनिर्मुक्त पृथगेव वा नास्ति। यस्मादत्र सर्वत्र नास्ति। तस्मान्नि स्वभाव। यस्मान्निःस्वभावं

---

[1] VT. "विग्रहव्यावर्तनीवृत्तिः" [2] VT. ०तुं स्वभा०
[3] VT. भावो [4] VT. तत्र सर्वत्रायं [5] VT. Omits

तस्माच्छून्य। तस्मादनेन सर्वभावस्वभावव्यावर्त्तनमशक्य कर्तुं। किं कारण। न ह्यसदग्निना दग्ध (?शक्यं दग्धु)। न ह्यसता शस्त्रेण शक्य [3] छेत्तु। नासतीभिरद्भिः शक्य क्लेदयितुमेवमसता वचनेन [न] शक्य. सर्वभावस्वभाव-प्रतिषेध. कर्तुं न शक्य· सर्वभावस्वभावो निवर्तयितु। (१)

(२) अन्यथा प्रतिज्ञाहानिः

तत्र यदुक्त सर्वभावस्वभाव प्रतिषिद्ध सर्वत्र भावस्वभावो विनिवर्तत[1] इति। तन्न॥

अथ सस्वभावमेतद् वाक्यं श्रुत्वा हत(ा) प्रतिज्ञा ते (।)
वैषमिकत्वं तस्मिन्; विशेषहेतुश्च वक्तव्यः॥(२)

अथापि मन्यसे माभूदेष दोष इति सस्वभावमेतद् वाक्य। सस्व[4]भावत्वाच्चा-शून्य। तस्मादनेन सर्वभावस्वभाव प्रतिषिद्ध. सर्वभावस्वभावो विनिवर्तत इति॥

अत्र ब्रूम.। यदि ते प्रतिज्ञा शून्या. सर्वभावा इति हता सा॥

किञ्चान्यत् (।) सर्वभावान्तर्गतञ्च त्वद्वचन। कस्मात् (।) सर्वभावेषु त्वद्वचनमशून्य येनाशून्यत्वात् सर्वभावस्वभाव स्वभावप्रसिद्धः[2]॥

एवं षट्कोटिको वाद प्रसक्त.। स पुन कथमिति।

(१) हन्त चेत् पुन शून्या. [5] सर्वभावाः(?)स्तेन त्वद्वचन शून्य सर्वभावा-न्तर्गतत्वात् त्वद्वचनस्य। तेन शून्येन प्रतिशे(?षे)धानुपपत्ति। तत्र य प्रति-षेधः(—)शून्यः सर्वभाव इति अनुपपन्न·।

(२) उपपन्नश्चेत् पुनः शून्या सर्वभावा इति प्रतिपेधस्तेन त्वद्वचनशून्य-त्वात् (।) अनेन प्रतिषेधो अनुपपन्न.।

(३) अथ शून्या· सर्वभावास्त्वद्वचनञ्चाशून्य (।) येन प्रतिषेधस्तेन त्वद्वचनं सर्वत्रासगृहीत। तत्र दृष्टान्तवि[6]रोध.।

(४) सर्वत्र चेत् पुन गृहीत त्वद्वचन सर्वभावाश्च शून्या। तेन तदपि शून्य (।) शून्यत्वादनेन नास्ति प्रतिषेध।

(५) अथ शून्यमस्ति चानेन प्रतिषेध शून्या सर्वभावा इति (।) तेन शून्याऽ(अ)पि सर्वभावा कार्यक्रियासमर्था भवेयु। न चैतदिष्ट।

(६)अथ शून्या. सर्वभावा. न च कार्यक्रियासमर्था भवति, मा भूद् दृष्टान्त-विरोध इति कृत्वा शून्येन त्वद्वचनेन सर्व[7]भावस्वभावप्रतिषेधो नोपपन्न इति।

---

[1] VT. Omits सर्वत्र० [2] VT. सर्वभावस्वभावः प्रतिषिद्धः।

किञ्चान्यत्। एव तदस्तित्वात् वैषमिकत्वप्रसङ्ग, किञ्चित् शून्यं किञ्चिदशून्यमिति। तस्मिश्च वैषमिकत्वे विशेषहेतुर्वक्तव्य', येन हि विशेष-हेतुना किञ्चित् शून्य किञ्चिदशून्य स्यात्। स च नोपदिष्टो हेतु । (२)

तत्र यदुक्त शून्या सर्वभावा इति तन्न।।

किञ्चान्यत् (।)

मा शब्दवदित्येतत् स्यात् ते बुद्धिर्न चैतदुपपन्नं।[8]

शब्देनात्र सता भविष्यतो वारणं तस्य।(३) 2a

स्यात् ते बुद्धि (।) यथा नाम कश्चित् ब्रूयात्, मा शब्दं कार्षीर्मा शब्द कार्षी-रिति। तेन च शब्देन व्यावर्तन क्रु(?क्रि)यते। एवमेव शून्या. सर्वभावा इति। शून्येन वचनेन [8] सर्वभावस्वभावस्य (व्या)वर्तनं क्रियत इति।

अत्र वय ब्रूम.। एतदप्यनुपपन्न (।) किं कारण। सता ह्यत्र शब्देन भविष्यत' शब्दस्य प्रतिषेध. क्रियते। न पुनरिह भवत: सता वचने[1]न सर्वभाव-स्वभावप्रतिषेध क्रियते। तव हि मतेन वचनमप्यसत्। सर्वभावस्वभावोप्यसत्। तस्मादयं मा शब्दवदिति विषमोपन्यासोऽसन्निति ।। (३)

किञ्च[१] (।)

प्रतिप्रतिषेद्धव्येप्येवमिति मतं भवेत्[२] तदसदेव।

एवं तव प्रतिज्ञा लक्षणतो दूष्यते न मम।।(४)

स्यात् ते बुद्धि प्रतिषेध प्रतिषेध्योप्यनेनैव कल्पेनानुपपन्न'। तत्र यत् भवान् सर्वभावस्वभावप्रतिषेधशु(?व)चन प्रतिषेधयति। तदनुपपन्नमिति।

अत्र वय ब्रूम। एतद[२]शब्देन सदेव[३]। कस्मात्(।) तव हि प्रतिज्ञालक्षण-प्राप्ते मतन्न मम (।) भवान् ब्रवीति, शून्या सर्वभावा इति नाह्। तस्मात् त्वत्प्रतिज्ञान्न(?)पयामि। पूर्वक पक्षो न मम। (४)

तत् यदुक्त (।) प्रतिषेध प्रतिषेध्यो[४]प्येवम्मतमिति। उपपन्नमिति। तन्न।

किञ्चान्यत्।

प्रत्यक्षेण हि तावत् यद्युपलभ्य विनिवर्तयसि भावान् (।)

तन्नास्ति प्रत्यक्षं भावा येनोपलभ्यन्ते।(५)

---

[१] VT. Omits

[२] In the Commentary of verse २८—"**प्रतिषेधः प्रतिषेध्योप्येव-मिति मतं भवेत् तदसदेव। एवं तव प्रतिज्ञा लक्षणतो दूष्यते न मम।**" [३] VT. **एतदपि न भद्रम्।** [४] VT. **प्रतिषेधः प्रतिषेध्योप्येवमनुपपन्न इति।**

यदि प्रत्यक्षत. सर्वभावानुपलभ्य भवान् निवर्तयति शून्या [3] सर्वभावा इति। तदनुपपन्न। कस्मात् (।) प्रत्यक्षमपि हि प्रमाण सर्वभावान्तर्गतत्वात् शून्यं। योपि सर्वभावानुपलभते सोपि शून्य· (।) तस्मात् प्रत्यक्षेण प्रमाणेन नोपलम्भभावो अनुपलब्धस्य च प्रतिषेधानुपपत्ति (। तत्र) शून्या सर्वभावा इति (यदुक्त)। तदनुपपन्न (५)

(३) *प्रमाणासिद्धेः*

स्यात् ते बुद्धि·, अनुमानेनागमेनोपमानेन वा सर्वभावानुपलभ्य सर्वभावव्यावर्तनं क्रियत इति ॥

अत्र ब्रूम ।

अनुमानं प्रत्यु[4]क्तं प्रत्यक्षेणागमोपमाने च।
अनुमानागमसाध्या येऽर्था दृष्टान्तसाध्याश्च।(६)

अनुमानोपमानागमाश्च प्रत्यक्षेण प्रमाणेन प्रत्युक्ता.। यथा हि प्रत्यक्ष प्रम(ा)ण शून्यं सर्वभावाना शन्यत्वात्। एवमनुमानमोपमागमा अपि शून्या.। सर्वभावाना शून्यत्वात्। येप्यनुमानसाध्या अर्था आगमसाध्या उपमानसाध्याश्च। तेपि शून्या. सर्वभावाना शून्यत्वात् [5] (।) अनुमानोपमानागमैश्च योपि भावानुपलभते सोपि शून्य स्यात् (। तस्मात्) भावानामुपलम्भाभावोनुपलब्धानाञ्च स्वभावप्रतिषेधानुपपत्ति.।(६)

२. *भावानां सस्वभावता युक्ता*

(१) *कुशलादिधर्माणां कुशलादिस्वभावताऽभ्युपगमात्*

तत्र यदुक्त शून्याः सर्वभावा इति। तन्न॥

किञ्चान्यत्।

कुशलानां धर्माणां[1] धर्मावस्थाविदश्च मन्यन्ते।
कुशलं जनस्वभा(वं) शेषेष्वप्येष विनियोगः[2]। (७)[3]

इह धर्मावस्थ(ा)विदो[4] मन्यन्ते कुशलाना धर्माणा एकोनविंश शत। तद्यथा (।)

---

[1] VT. ०पुरुषधर्मा० [2] VT. चित्तवत्। [3] VT. In the Commentary on the verse ५३—० जनस्वभावं मन्यन्ते शेषे ०
[4] VT. पुरुषधर्मा ०

एकदेशो विज्ञानस्य वेदन[6](।)या, सञ्ज्ञायाश्चेतनाया, स्पर्शस्य, मनसिकारस्य छन्दस्याधिमोक्षस्य वीर्यस्य स्मृते समाधे प्रज्ञाया. उपेक्षायाः प्रयोगस्य सप्रयोगस्य प्राप्तेरध्याशयस्य प्रतिविरति व्यवसाया(?)औत्सुक्यस्य उन्मू–रुत्साहस्य अव्यवर्त्यस्य वसिताया (?)प्रतिपत्तेरविप्रतीसारस्य धृतेरध्यवसायस्य। अनौष्वेकस्य अननुमूर्द्धच(?)नुत्सारस्य। प्रापणाया प्रणिधे. मदस्य विषयाणा[7] विप्रयोगस्य अनित्याणि(?)कताया उत्पादस्य स्थितेरनित्यताया समर्थागतस्य[१] जराया· परित्रास्यतारते.। वितर्काणा प्रीते प्रमादस्य अप्रस्रब्धे व्यवहारताया· प्रेष्-प्रतिकूलस्य प्रदक्षिणग्राहस्य वैशारद्यगौरवस्य चित्रीकारस्य भक्तेरभक्ते सुश्रूषाया. सादरस्यानादरस्य प्रस्रब्धे. हासस्य वाच. विष्पन्दनाया. सिद्धस्याप्रसादस्य अप्रस्रब्धे व्यवहारताया.[8] दाक्ष्यस्य सौरत्यस्य विप्रतिसारस्य शोकस्य। उपाया- 2b
सायासभी(?)तस्य अप्रदक्षिणग्राहस्य सस(?)यस्य संवराणां परिशुद्धेरध्याशयस्य रूपस्येति।[२] श्रद्धा ह्रीराजंवमवञ्चन। उपसम(·) अचापल सप्रमाद-मार्दव प्रतिसख्यान निर्वैरपरिदाह अमद(:) अलोभ अदोष(?द्वेष·) अमोह( ) असद्वत् अप्रतिनि सर्ग विभव अपत्रप्या अपरिश्रच्छदन माननं कारुण्य मैत्री अदीनतादिरतम . . ..न [1] नाह अली चेतसोपत्यादान क्षान्ति व्यवसदु आसौरत्यमिति भागान्वय। पुण्यं। असज्ञी समापत्ति नैर्याणि(?णि)कता (ऽ)सर्वज्ञताऽसस्कृता धर्मा इति एकोनविश शत कुशलाना कुशलः स्वभाव ॥[३]

तथाऽकुशलानामकुशल स्वभाव। निवृताव्याकृत। प्रकृताव्याक्रि(?कृ)ताना प्रकृताव्याकृत। कामोक्ताना कामोक्त। रूपोक्ताना रूपोक्त। आरूप्योक्तानामा[2] रूप्योक्त·। अनाश्र(?स्र)वाणामनाश्रवः। दु.खोक्ताना दु खोक्त। समुदयोक्ताना समुदयोक्त। निरोधोक्ताना निरोधोक्त। मार्गोक्ताना

---

[१] VT. ०ध्याशयस्याप्रतिघस्य रतेर्व्यवसायस्यौत्सुक्यस्यामूढेरुत्साहस्याव्याबाधस्य वशिताया: प्रतिघस्या (?) विप्रति० ग्राहस्याग्राहस्य स्मृतेर्धृते० रध्यवसायस्यामोहस्याव्यायामस्यानुत्साहस्य प्रार्थनायाः प्रणिधे० विषयाणां विप्रयोगस्य अनैर्याणिकताया० सप्रीतेः। [२] VT. परिदाहस्यारतेरपरिदाहस्य वित० प्रसादस्य कामप्रतिकूलस्य० अप्रसब्धविंचयस्य धृतेर्नियमस्य विप्रतिसारस्य शोकस्य विग्रहस्य मदस्याप्रदक्षिणग्राहस्य संशयस्य संवराणां० संशयस्य च (।) [३] VT. भयैकपक्षयश्च श्रद्धा० अमोहः असर्वज्ञता अप्रति० अपत्राप्यं अत्रक्षः अमेनाहरः मैत्री० अशत्रुः ऋद्धिरनुपनाहः चेतसोऽपरिद्रवः (?) क्षान्तिः विप्रहाणिः अनियमपरिभोगान्ययः पुण्यं०

मार्गोक्त । भावनाप्रहातव्याना भावनाप्रहातव्य । अप्रहातव्याना अप्रहातव्य । प्रहातव्याना प्रहातव्य ।

यस्मादेवमनेकप्रकारो धर्मस्वभावो दृष्ट । तस्मादिह यदुक्त। नि स्वभावा सर्वभावा.(।) नि स्वभावत्वात् शून्या इति। तन्न ।[3] (७)

किञ्चान्यत्।

नैर्याणिकस्वभावो धर्मो नैर्याणिकाश्च ये तेषा।
धर्मावस्थोक्तानामेव च नैर्याणिकादीनां।(८)

इह च धर्मोऽवस्थोक्ताना नैर्याणिकाना धर्माणा नि(?नै)र्याणिक स्वभाव । अनैर्याणिकानामनैर्याणिक । बोध्यङ्गिकाना बोध्यङ्गिक । अबोध्यङ्गिकानामबोध्यङ्गिक । बोधिपाक्षिकाना(?णा)बोधिपाक्षिक । अबोधिपाक्षिकानामबोधिपाक्षिक । एव शेषाणा (।) तद् यस्मादेवमनेकप्रकारो धर्माणा [4] स्वभावो दृष्ट ।(८)

यस्मात्[1] यदुक्त नि स्वभावा. सर्वभावा । नि स्वभावत्वात् शून्या इति (।) तन्न ॥

(२) निर्वस्तुकस्य नामाभावात्

किञ्चान्यत्।

यदि च न भवेत् स्वभावो धर्माणां निःस्वभाव इत्येवं (।)
नामापि भवेत् नैवं नामापि निर्वस्तुकन्नास्ति।(९)[2]

यदि धर्माणा स्वभावो भावाना स्वभावाना सद्भावाच्चाशून्या( ) [3]सर्वभावा.। (९)

तत्र यदुक्त नि स्वभावा सर्वभावा नि स्वभावत्वात् शून्या इति(।)तन्न ॥

---

[1] VT. तस्मात्।

[2] भावानां न स्वभाव ० भवेदेवं नाम हि ० —५८ कारिकावृत्तौ।

[3] VT. यदि सर्वधर्माणां निःस्वभावत्वेऽपि निःस्वभावता। तत्र निःस्वभाव इत्येवं नामापि न भवेत्। कस्मादिति। निर्वस्तुकं नामापि क्वचिन्नास्ति। तेन नामासद्भावात् भावानां स्वभावोऽस्ति। स्वभावत्वाच्चाशून्याः।

(३) प्रतिषेधासिद्धेः

(क) धर्मैर्विना स्वभावाप्रतिषेधात्

किञ्चान्यत् ।

अथ विद्यते स्वभा [5] वः स च धर्माणां न विद्यते तस्मात् (।)
धर्मैर्विना स्वभावः स यस्यास्ति[1] तत् युक्तमुपदेष्टुं ।(१०)

अथ मन्यसे (—) मा भूदवस्तुक नामेति कृत्वाऽस्ति स्वभावः। स पुनर्धर्माणा न सम्भवति। एव धर्मशून्यता नि स्वभावत्व धर्माणा सिद्ध भविष्यति।[2] न च निर्वस्तुकन्नामेति।

अत्र वयं ब्रूमः। एव कस्येदानी स स्वभावो धर्मविनिर्मुक्तस्यार्थस्य तत्र युक्तमुपदेष्टुमर्थ [3]। स च नोपदिष्ट(ः।)तस्मात् या कल्पना(–अ)स्ति स्वभा[6]वो न पुनर्द्धर्माणामिति सा हीना॥ (१०)

(ख) सद्भावानभ्युपगमात्

किञ्चान्यत् ।

सत एव प्रतिषेधो नास्ति घटो गेह इत्ययं यस्मात् (।)
दृष्टः प्रतिषेधोयं सतः स्वभावस्य ते तस्मात्।(११)

इह च सतोऽर्थस्य प्रतिषेध कृ(?क्रि)यते नासत। तद्यथा नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य प्रतिषेध. क्रियते नासतः। एवमेव नास्ति भावो धर्माणामिति सत स्वभावस्य प्रतिषेध प्राप्नोति नासत।(११)

तत्र यदुक्त। नि स्वभावा सर्वभावा नि.[7]स्वभावत्वात् शून्या इति (।) तन्न। प्रतिषेधसम्भवादेव सर्वभावस्वभावोऽप्रतिषिद्ध॥

किञ्चान्यत्।[4]

अथ नास्ति स स्वभावः किन्नु प्रतिषिध्यते त्वयाऽनेन।
वचनेनर्ते वचनात् प्रतिषेधः सिध्यते ह्यसतः। (१२)

---

[1] In the Commentary on verse ६०—अस्ति is Omitted.
[2] VT. एवं धर्माणां निः स्वभावत्वाद् धर्मशून्यता सिद्धा भविष्यति।
[3] VT. यक्त उपदेष्टुमर्थः [4] VT.

नास्त्येव स्वभाव इत्यनेन वचनेन नि स्वभावा भावा इति [वचनेन][१] किं भवता प्रतिषिध्यते। असतो हि वचनाद् विना सिद्ध प्रतिषेध । तद्यथाऽग्ने शैत्यस्य । अपामौष्ण्यस्य ।(१२)

किञ्चान्यत् ।

3a **बालानामिव मि[4]थ्या मृगतृष्णायां यथा जलग्राहः।**
एवं मिथ्याग्राहः स्यात् ते प्रतिषिध्यतो ह्यसतः (।१३)

स्यात् ते बुद्धि य[थ]ा बालाना मृगतृष्णाया मिथ्याजलमिति ग्राहो भवति। ननु निर्जला सा मृगतृष्णेति तत्र पण्डितजातीयेन पुरुषेणोच्यते तस्य मिथ्याग्राहस्य विनिवर्तनार्थम्(।) एवन्नि स्वभावेषु य स्वभावे ग्राह सत्वाना तस्य व्यावर्तनार्थन्नि स्वभावा सर्वभावा इत्युच्यत [1] इति ॥(१३)

(ग्राहादिषट्कास्वीकारात्)

अत्र ब्रूम ।

नन्वेवं सत्यस्ति ग्राहो ग्राह्यञ्च तद्गृहीतं च।
प्रतिषेधः प्रतिषेध्यं प्रतिषेद्धा चेति षट्कं तत्।(१४)

यद्येव(।)नन्वेव सत्यस्ति तावत् सत्वाना मिथ्याग्राह ।[२] अस्ति ग्राह्य( ) सन्ति सत्वा[३] ग्रहीतार॰। अस्ति प्रतिषेध तस्यापि मिथ्याग्राहस्य(।)अस्ति प्रतिषेध्य यदिद मिथ्याग्राह्य नाम। सन्ति प्रतिषेद्धारो युस्म(?ष्म)दादयोस्य मिथ्याग्राहस्येति सिद्ध षट्क। षट्कस्याप्यप्रसिद्धत्वात्।(१४)

यदुक्त(।)[अप्रतिषिद्धत्वात्][१]शून्या सर्वभा[9]वा इति (।) तन्न।

अथ नैवास्ति ग्राहो न च ग्राह्यं न च ग्रहीतारः।
प्रतिषेध्य(?ध): प्रतिषेध्यं प्रतिषेद्धारोस्य तु(?तु) न सन्ति। (१५)

अथ मा भूदेष दोष इति कृत्वा नैव ग्राहोऽस्ति नैव ग्राह्य न च ग्रहीतार इति। एव सति ग्राहस्य [य] प्रतिषेध नि स्वभावा सर्वभावा इति। सोपि नास्ति(।) प्रतिषेध्यमपि नास्ति(।)प्रतिषे(द्)धारोपि न सन्ति।(१५)

प्रतिषेधः प्रतिषेध्यं प्रतिषेद्धारश्च यद्युत न सन्ति (।)
सिद्धा हि सर्वभावा येषामेवं स्वभाव[3]श्च ।(१६)

---

[१] VT. [२] VT. **सत्वानां ग्राहः** [३] VT. Omits.

यदि च न प्रतिषेधो न प्रतिषेध्य न प्रतिषेद्धार सन्त्यप्रति सि (? षि)द्धाः सर्वभावा अस्ति च सर्वभावाना स्वभाव ॥(१६)

(ग) निर्हेतुत्वात्

किञ्चान्यत् ।

हेतोस्ततो न सिद्धिः नैःस्व(ा)भाव्यात् कुतो हि ते हेतुः (।)
निर्हेतुकस्य सिद्धिर्न चोपपन्नास्य तेर्थस्य । (१७)

नि स्वभावा सर्वभावा इत्येतस्मि(न्)नर्थे ते हेतोरसिद्धिः। किं कारणं (।) नि स्वभावत्वाद्धि सर्वभावाना शून्यत्वान्न ततो हेतु [यत]। असति हेतौ निर्हेतुकस्यार्थस्य शून्या स[4]र्वभावा इति कुत एव प्रसिद्धि.॥(१७)

तत्र यदुक्त शून्या सर्वभावा इति (।) तन्न॥

किञ्चान्यत् ।

यदि चाहेतोः सिद्धिः स्वभावविनिवर्तनस्य ते भवति।
स्व[ा]भाव्यस्यास्तित्वं ममापि निर्हेतुकं सिद्धं। (१८)

अथ मन्यसे नैर्हेतुकी सिद्धि नि स्वभावत्वस्य भावानामिति। यथा तव स्वभावनिवर्तन निर्हेतुक सिद्ध। तथा ममापि स्वभावसद्भावोपि निर्हेतुक. सिद्ध.। [ममापीति मय्यस्ति। (१८)]

अथ हेतोरस्तित्वं भावनै(:)स्व(ा)भाव्यमि[5]त्यनुपपन्नं।
लोके नैःस्व(ा)भाव्यात् न हि कश्चन विद्यते भावः। (१९)

इह यदि [भावाना नै स्वाभाव्यस्य] हेतोरस्तित्व मन्यसे। नि स्वभावाः सर्वभावा इति तदनुपपन्न। किं कारण। न हि लोके नि स्वभाव कश्चिद भावोऽस्ति॥(१९)

(घ) प्रतिषेध्यासिद्धेः

किञ्चान्यत्।

पूर्वं चेत् प्रतिषेधः पश्चात् प्रतिषेध्यमिति च नोपपन्नं।[1]
पश्चा[2]नुपपन्नो युगपच्च यतः स्वभावोऽसन्।(२०)

---

[1] ० **मित्यनुपपन्नम्** In the Commentary on the verse 70

[2] VT. **ऽफ्यि–शिङ=पश्चाद्।**

इह पूर्वं चेत् प्रतिषेध· पश्चाच्च प्रतिषेध्य। नि स्व(ा)भाव्य नोपपन्न। अ[6]सति हि प्रतिषेध्ये कस्य प्रतिषेध ।

अथ पश्चात् प्रतिषेध पूर्वं प्रतिषेध्यमिति च नोपपन्न। सिद्धे हि प्रतिषेध्ये किं प्रतिषेध्य [? ध]. करोति। अथ युगपत् प्रतिषेध-प्रतिषेध्ये (।) तथापि न प्रतिषेध प्रतिषेध्यस्यार्थस्य कारण प्रति न(?।)प्रतिषेध्य न प्रतिषेधस्य च। यथा युगपदुत्पन्नयो. श[श]विषाणयो नैव दक्षिण सव्यस्य कारण सव्यम्वा दक्षिणस्य कारण भवतीति।(२०)

ख—उत्तरपक्षः

१. भावानां शून्यता युक्ता (क)

(१) वचनस्य शून्यतास्वीकारेऽपि

तत्र यदुक्त नि स्वभावा. सर्वभावा इति (।) तन्न।[7] अत्रोच्यते– यत् तावद् भवतोक्त (।)

सर्वेषां भावाना सर्वत्र न विद्यते स्वभावश्चेत् ।
त्वद्वचनमस्वभाव न निवर्त्तयितु स्वभावमलमिति। (१)

अत्र ब्रूमः।

हेतुप्रत्ययसामग्र्यां पृथग्भावेपि मद्वचो न यदि।
ननु शून्यत्वं सिद्धं भावानामस्वभावत्वात्।(२१)

यदि मद्वचो हे[तु]नास्ति माते [?] हाभूतेषु सम्प्रयुक्तेषु विप्रयुक्तेषु वा (।)
b3 प्रत्ययेषु नास्ति। उर कण्ठो[ष्ठ]जिह्वादन्ततालुनासिकमूर्द्धप्रभृतिषु प्र [यत्नेष्वपि नास्ति। नोभयसा][8]मग्र्यामस्ति (।) हेतुप्रत्ययसामग्रीविनिर्मुक्त पृथग् [न] वास्ति। तस्मान्नि.स्वभावा (:।) नि·स्वभावत्वाच्छून्य। एव।

ननु शून्यत्व सिद्ध नि स्वभावत्वादस्य मदीयवचस·। यथा चैतन्मद्वचन निः-स्वभावत्वाच्छून्य। तथा सर्वभावा नि स्वभावत्वाच्छून्य इति।(२१)

(शून्यतालक्षणम्)

यद् भवतोक्त त्वदीयवचस[1] शून्यत्वात् शून्यता सर्वभावाना नोपपद्यन इति (।) तन्न॥

---

[1] VT. छोस-क्यि ०=धर्मवचसः।

किञ्चान्यत् ।

यश्च प्रतीत्य [भावो] भावानां शून्यतेति [सा ह्युक्ता]।
[1]प्रतीत्य [यश्च] भावो भवति हि तस्यास्वभावत्वं।(२२)

शून्यतार्थञ्च भावान् भावानामनवस(ा)य शून्यतार्थमज्ञात्वा प्रवृत्ति (?त्त) उपालम्भं वक्तु (।) त्वद्वचनस्य शून्यत्वात् त्वद्वचनस्य नि स्वभावत्वादेवं त्वद्वचनेन नि स्वभावेन भावाना स्वभावप्रतिषेधो नोपपद्यत इति। इह हि य प्रतीत्य भावाना भाव[१] सा शून्यता। कस्मात्(।) नि स्वभावत्वात् । ये हि प्रतीत्य समुत्पन्ना भावास्ते न सस्वभावा भवन्ति। स्वभावाभावात्।[2] त[?क]स्माद्धेतुप्रत्ययापेक्षत्वात्। यदि हि स्वभावतो भावा भवेयु । प्रत्याख्यायापि हेतुप्रत्ययञ्च[२] भवेयुः। न चैव भवन्ति। तस्मान्नि स्वभावा (।) नि स्वभावत्वाच्छून्या इत्यभिधीयन्ते।[३] एव मदीयमपि वचन प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वान्नि स्वभावं नि.स्वभावत्वात् शून्यमिति उपपन्न। यथा च प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावशून्याः रथपटघटादयः स्वेषु स्वेषु कार्येषु काष्ठाह(र)ण-मृत्तिक(ा)ह[3]रणम्मधूदकपयसा धारण शीतवातातपपरित्राणप्रभृतिपु वर्त्तन्ते[४]। एवमिद मदीयवचन प्रत्ययसमुत्पन्नत्वात्[५] निःस्वभावं नि·स्वभावत्वप्रसाधन प्रत्ययभावाना वर्तते[६]।(२२)

तत्र यदुक्त। नि·स्वभावत्वात् त्वदीयवचनस्य शून्यत्व शून्यत्वात् तस्य च तेन सर्वभावस्वभावप्रतिपेध उपपन्नमिति[७] (।) तन्न।

किञ्चान्यत्।

निर्मितको निर्मितकं मायापुरुष [:] स्वमायया सृष्टं (।)
प्रतिषेधयते यद्वत् प्रतिषेधोय[4]तथैव स्यात्। (२३)

यथा निर्मितक. पुरुषमभ्यासत(?)तु कश्चिदर्थेन वर्तमान प्रतिषेधयेत्। मायाकारेण वा सृष्टो मायापुरुषोऽन्य मायापुरुष समन्याव तन्न(?)कस्मिश्चिदर्थे वर्तमान

---

[१] VT. ० प्रतीत्य भावान् उत्पन्नः　　[२] VT. हेतुप्रत्ययाभावेऽपि भवेयुः

[३] VT. इत्युपपन्नम्

[४] VT. यथा घटपटादयः प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावशून्या अपि मधूदकपायसधारणाहरणयोः शीतवातातपपरित्राणे च समर्थाः।

[५] अपि प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात्　　[६] निःस्वभावा अपि भावनिःस्वभावप्रसाधनसमर्थाः सन्ति　　[७] त्वदीयवचनस्य निःस्वभावत्वात् सर्वभावस्वभावप्रतिषेध उपपन्न इति।

प्रतिषेधयेत्।[१] तत्र यो निर्मितक पुरुष प्रतिषिध्यते स शून्य य. प्रतिषेधयति सोपि [शून्य.। योऽपि] माया[२]पुरुष [प्रतिषिध्यते सोऽपि शून्य यः प्रतिषेध्य सोऽपि शून्य । मायापुरुषो य. प्रतिषेध्य सोऽपि शून्य.। य प्रतिषेध सोऽपि] शून्य एवमेव मद्वचनेन शून्येन सर्वभावाना [सर्वभावस्वभावशून्येन] स्वभावप्रतिषेध उपपन्नः ॥(२३)

(२) न प्रतिज्ञाहानिः

तत्र यद् भवतोक्त[5]। शून्यत्व[ात्] त्वद्वचनस्य सर्वभावस्वभावप्रतिषेधो नोपपन्न इति(।) तन्न। [तत्र य.] षट्कोटिको वाद उक्त स एव प्रतिसि(?षि)द्ध (।) नैव ह्येव सति न सर्वभावान्तर्गत[३] मद्वचन नास्ति शून्य नापि सर्वभावा ऽ[?अ]शून्या ।

यत् पुनर्भवतोक्तम्(।)

अथ सस्वभावमेतद् वाक्यं पूर्वा हता प्रतिज्ञा ते (।)
वैषमिकत्व तस्मिन् विशेषहेतुश्च वक्तव्य(२।)

इत्यत्रापि ब्रूमः ।

न स्वाभाविकमेतद् वाक्यं तस्मान्न वादहानिर्मे।
नास्ति च वैषमिकत्वं विशेषहे[6]तुश्च न निग[ा]द्यः॥ (२४)

न तावन्मम वचन प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभावोपपन्न (।) यथा पूर्वमुक्त। स्वभावानुपपन्नत्वात् शून्य। यस्माच्च इदमपि मद्वचन शून्य शेषाऽ(?अ)पि सर्वभावाः शून्यास्तस्मान्नास्ति वैषमिकत्व। यदि हि वय ब्रूम । इदम्वचनमशून्य शेषा. सर्वभावा शून्या इति (।) ततो वैषमिकत्व स्यात् (।) न चैतदेव (।) तस्मान्न वैषमिकत्व। यस्माच्च वैषमिकत्व न सभवति इदम्वचनमशून्य [7] शेषाः पुनः सर्वभावा. शून्या इति। तस्मादस्माभिर्विशेषहेतुरपि न वक्तव्य अनेन [हेतुना] इदम्वचनमशून्य सर्वभावा(.)पुनः शून्या इति ।(२४)

तत्र यद् भवतोक्त (।) वादहानिस्ते वैषमिकत्व च विशेषहेतुश्च त्वया वक्तव्य इति (।) तन्न।

---

[१] VT. यथा निर्मितकः पुरुषः निर्मितकं पुरुषं कस्मिंश्चिदर्थे वर्तमानं प्रतिषेधयेत्; मायाकारेण च सृष्टो मायापुरुषो मायापुरुषं कस्मिंश्चिदर्थे वर्तमानं प्रतिषेधयेत्। [२] VT Omits. [३] VT. सर्वान्तर्गतं।

यत् पुनर्भवतोक्त।

मा शब्दवदित्येतत् स्यात् ते बुद्धिर्न चैतदुपपन्न।
शब्देन ह्यत्र सता भविष्यतो वारण तस्येति।(३)

अत्र ब्रूम ।

मा शब्दवदिति नाय दृष्टान्तो यस्त्वया ममारब्धः (।)
शब्देन [8] हि तच्च शब्दस्य वारणं नैव मे वचः[१]। (२५) 4a

नाप्ययमस्माक दृष्टान्त । यथा कश्चित् मा शब्द कार्षीरिति ब्रुव शब्दमेव करोति शब्दञ्च प्रतिषेधयति । यद्वन् शून्येन वचनेन शून्यता [न] प्रतिषेधयति। किं कारण। अत्र हि दृष्टान्ते शब्देन शब्दस्य व्यावर्तन क्रियते। न चैतदेव (।) वय ब्रूम । नि स्वभावा सर्वभावा नि स्वभावत्वात् तदशून्यमिति[२](२५) ।

कि कारण(।)

नैःस्व(ा)भाव्यानां चेन्नैःस्वभा[1]व्येन वारणं यदि हि[३](।)
नैःस्वभाव्यनिवृत्तौ स्वाभाव्य हि प्रसिद्धं स्यात्।(२६)

यथा मा शब्दमिति शब्देन शब्दस्य व्यावर्तन क्रियते। एव यदि नै स्वभाव्ये-[न] वचनेन[४] नै स्वभाव्याना व्यावर्तन क्रियते ततोय दृष्टान्तोपपन्न [? न्त उपपन्न]स्यात्। इह तु नै स्वाभाव्येन वचनेन भावाना स्वभावप्रतिषेध क्रियते। एव यदि नै स्वभाव्येन वचनेन नि स्वभावाना नै स्वभाव्यप्रतिषेध क्रियते। नैःस्व-[ा] भाव्यप्रतिषेधादेव [भावा.] सस्वभावा भवे[2]यु । सस्वभावत्वादशून्या स्यु:। शून्यताञ्च वय भावानामाचक्ष्महे नाशून्यतामित्यदृष्टान्त एवायमिति।(२६)

अथवा निर्मितकायां यथा स्त्रिया स्त्रियमित्यसंज्ग्राहं।
निर्मितकः प्रतिहन्यात् कस्यचिदेवं भवेदेतत्।(२७)

अथवा कस्यचित् पुरुषस्य निर्मितकाया स्त्रिया स्वभावशून्याया परमार्थतः स्त्रियमित्यसङ्ग्र[ा]ह स्यादेव तस्या[५] तेनासङ्ग्राहेण रागमुत्पादयेत् । तत् यथा[६] तथागतेन वा तच्छ्रावकेण[3] वा निर्मितको निर्मित. स्यात् । तथागताधिष्ठानेन

---

[१] In the Commentary of verse २८—"शब्देन ह्यत्र सता भविष्यतो वारणं तस्य ।"

[२] तच्छून्यमिति ।　[३] VT. यथा क्रियते ।

[४] VT भाव०　[५] VT तस्मात्

[६] VT Omits.

वा तथागत स्रा(?श्रा)वकाधिष्ठानेन[1] वा तस्य नमसङ्ग्रह विनिवर्तयेन्। एवमेव निर्मितकोपमेन [मदीयेन] शून्येन वचनेन निर्मितकस्त्रीम(1)दृश्येषु [सर्वभाव-] नि स्वभावेषु योय स्वभावग्राह स निवर्त्यते स प्रतिषिध्यते। तस्मादयमत्र दृष्टान्त शून्यताप्रसाधनं प्रत्युपपद्यमानो नेतर ।(२७)

अथवा साध्यसमोयं हेतुर्न हि विद्यते ध्वनेः सत्ता।
संव्यवहारञ्च वयं नानभ्यु[4]पगम्य कथयामः।(२८)

मा शब्दवदिति साध्यसम एवाय हेतु । कस्मात्(।) सर्वभावाना नै स्वभाव्येनाविशिष्टत्वात्। न हि तस्य ध्वने प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् स्वभव (?भाव)सत्ता विद्यते। तस्या( ) स्वभावसत्ताया अविद्यमानत्वात्।

यदुक्तं (।) "शब्देन ह्यत्र सता भविष्यतो वारण तस्ये"ति (२५)। तद् व्याहन्यते। अपि च(।)न वय व्यवहारसत्य प्रत्याख्याय व्यवहारसत्यमनभ्युपगम्य कथयाम.। शून्या सर्वभावा इति। न हि[5] व्यवहारसत्यमनागम्य शक्या धर्मदेशना कर्तुं। यथोक्त (।)

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते।
परमार्थमनागम्य निर्वाण नाधिगम्यत इति।

तस्मात् मद्वचनवत् शून्या [:] सर्वभावा सर्वभावानाञ्च नि.स्वभावत्वमुभयथोपपद्यमानमिति ॥(२८)

यत्पुनर्भवतोक्त।[2]

प्रतिषेध प्रतिषेध्योप्येवमिति मत भवेत् तदसदेव।
एव तव प्रतिज्ञा लक्षणतो दूष्यते न ममेति। (४)

अत्र ब्रूम.।

यदि काचन प्रतिज्ञा तत्र स्यात् एष मे भवेद् दोषः।
नास्ति च मम प्रतिज्ञा तस्मान्नैवास्ति मे दोषः (२९)

यदि च काचित् मम प्रतिज्ञा स्यात् ततो मम प्रतिज्ञालक्षणप्राप्तत्वात् स पूर्वको दोष. । यथा त्वयोक्त भावा. (?त्वयोक्त) तथा मम स्यात् (।) न मम काचिदस्ति प्रतिज्ञा। तस्मात् सर्वभावेषु शून्येष्वत्यन्तोपशान्तेषु प्रकृतिवि-

---

[1] VT. Omits **तथागताधिष्ठानेन ० श्रावकाधिष्ठानेन।**

[2] VT. Omits **यत्**

विक्तेषु कुत [प्रनिज्ञा । कुत] प्रतिज्ञालक्षणप्राप्नि (।)कुत प्रतिज्ञालक्षणता (?) प्राप्तिकृनो दोष ।(२९)

(२) प्रमाणसिद्धिः

(क) न परतः प्रमाणसिद्धिः

तत्र यत् भवनोक्त प्रनिज्ञालक्षणप्राप्तत्वात् तवैव⁷ दोष इति तन्नास्ति।
यत्पुनर्भवनोक्त (।)
प्रत्यक्षेण हि तावत् यद्युपलभ्य नि वर्तयसि भावान् (।)
तन्नास्ति प्रत्यक्ष भावा येनोपलभ्यते। (५)
अनुमान प्रत्युक्त प्रत्यक्षेणागमोपमाने च (।)
अनुमानागमसाध्या येर्था दृष्टान्तसाध्याश्चेति। (६)

अत्र वय ब्रूम ।

यदि किञ्चिदुपलभेयं प्रवर्तयेयं निवर्तयेयम्वा (।)
प्रत्यक्षादिभिरर्थैस्तदभावान्मेनुपालम्भः। (३०)

यद्यह किञ्चिदर्थमुपलभेय प्रत्यक्षानुमानोप[मानागमै. च] [8]तुर्भि प्रमाणै 4b
( ) चतुर्णाम्वा प्रमाणाना अन्यतमान्यतमेन। अत एव प्रवर्तयेयम्वा [निवर्त्तयेय वा।] अर्थमेवाह किञ्चिन्नोपलभते (? भे) तस्मान्न प्रवर्तयामि न निवर्तयामि। तत्रैव सति यो भवतोपालम्भोक्त (? म्भ उक्त)। यदि प्रत्यक्षादीना प्रमाणानामन्यतमेन उपलभ्य भावान् विनिवर्तयसीति।

ननु भवतोक्ता[१] निप्रमाणानि न सन्ति [तानि] तैश्च प्रमाणैरपि गम्या-[अ]र्था इति [यो दोष उक्त] स मे भवत्येवानुपालम्भ [. ।[1] (३०)

किञ्चान्यत् ।]

यदि च प्रमाणतस्तेषा तेषां प्रसिद्धिरर्थानां।
तेषां पुनः प्रसिद्धि ब्रूहि कथं तेषां (?ते) प्रमाणानां। (३१)

प्रसिद्धिरिति (।)

यदि च प्रमाणनस्तेषा (?)तेषामर्थाना प्रमेयाना (?णा)सिद्धि मन्यसे यथा मानैर्मेयाना। तथा[२] तेषामिदानी प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाना चतुर्णां प्रमाणानां

[१] VT Omits ननु भवतोक्तानि। [२] VT अथ

कुत. प्रसिद्धि । यदि तावन्निःप्रमाणाना प्रमाणं स्यात् नादे सिद्धिस्तत्रास्ति नैव मध्यस्य नान्तस्य।[१] यदि पुनः मन्यसे प्रमाणै प्र[२]सिद्धि.[२] प्रमाणतोऽर्थाना प्रसिद्धिरिति हीयते प्रतिज्ञा। तथापि[३] (।३१)

अन्यैः यदि प्रमाणैः प्रमाणसिद्धिर्भवत्यनवस्था।
नादेः सिद्धिस्तत्रास्ति नैव मध्यस्य नान्तस्य।(३२)

यदि पुनर्मन्यसे। प्रमाणै प्रमेयाणा प्रसिद्धिस्तेषा प्रमाणानामन्यै प्रमाणै. प्रसिद्धिरनवस्थाप्रसङ्ग । अनवस्थाप्रसङ्गै(? ङ्गे)को दोष ।

नादे. सिद्धिस्तत्रास्ति नैव मध्यस्य नान्तस्य।

अस्यानवस्थाप्रसङ्गे आदे सिद्धिर्नास्ति। किं कारण(।) तेषाम[३]पि हि प्रमाणानामन्यै. प्रमाणै [प्र]सिद्धिस्तेषामन्यै[रिव तेषामप्यन्यै]रिति नास्त्यादिः। आदेरसद्भावात् कुतो मध्य कुतो [?त] अन्तः। तस्मात् तेषा प्रमाणानामन्यैः प्रमाणै प्रसिद्धिः [इति यदुक्त तत्] नोपपद्यतेति [?त इति]।(३२)

तेषामथ प्रमाणैर्विना प्रसिद्धिः विहीयते वादः।
वैषमिकत्वं तस्मिन् विशेषहेतुश्च वक्तव्यः।(३३)

अथ मन्यसे (—)तेषा प्रमाणाना विना प्रमाणै प्रसिद्धि. प्रमेयाना पुनरर्थाना प्रमाणै प्रसिद्धिरिति। एव सति यस्ते वाद (—)प्रमाणै[४] प्रसिद्धिरर्थानामिति हीयते (।)वैषमिकत्वञ्च भवति।(—)केषाञ्चित् अर्थाना प्रमाणै प्रसिद्धि केषाञ्चिन्नेति(।)विशेषहेतुश्च वक्तव्य. येन हेतुना केषाचिदर्थाना प्रमाणै. प्रसिद्धिः केषाञ्चिन्नेति। सा च नोपदिष्टा(।) तस्मादियमपि[४] कल्पना नोपपन्नेति।(३३)

(ख) नाऽग्निवत् स्वतः

अत्राह। प्रमाणान्येव मम स्वात्मान परात्मानञ्च प्रसाधयन्ति।[५] यथोक्त।

द्योतयति स्वात्मानं यथा हुतास(?श): तथा परात्मानं।
स्वपरात्मानावेवं प्रसाधय[५]न्ति प्रमाणानि। (३४)

---

[१] VT. Omits यदि ० नान्तस्य [२] VT यद्यन्यैः प्रमाणैरपि प्रमाण(प्र)सिद्धिः [३] VT अथापि

[४] VT. नियङ = ?ऽदि यङ

[५] VT. Omits मम ० प्रसाधयन्ति

[१]परमिव [२]स्वात्मान परात्मानञ्चेति ॥ (३४)

अत्रोच्यते ।

विषमोपन्यासोय न ह्यात्मान प्रकाशयत्यग्निः ।
न हि तस्यानुपलब्धिः दृष्टा तमसीव कुम्भस्य । (३५)

विपम एवायमुपन्यास । अग्निवत् प्रमाणानि स्वात्मानञ्च प्रसाधयन्ति परात्मानञ्च प्रसाधयन्तीति । न ह्यग्निरात्मान प्रकाशयति । यदि हि[३] यथा प्रागेवाग्निना अप्रकाशितस्तमसि कुम्भो नोपलभ्यते । अथोत्तरकालमुपलभ्यतेऽग्निना प्रकाशित मन्[6] (।) एवमेव यद्यग्निना न प्रकाशित प्रागग्निर्नः [?तमसि] स्यादुत्तरकालमग्ने प्रकाशन स्यात् । अत स्वात्मान प्रकाशयेन्नैतदेव । तस्मादियमपि कल्पना नोपपद्यन्ते (?त इ)ति । (३५)

किञ्चान्यत् ।

यदि स्वात्मानमयं त्वद्वचनेन प्रकाशयत्यग्निः ।
परमिव न स्वात्मानं परिधक्ष्यत्यपि हुताशः । (३६)

यदि च त्वद्वचनेन यथा परात्मान प्रकाशयत्यग्नि एवमेव स्वात्मानमपि प्रकाशयत्यग्निरिति । ननु यथा परात्मान दहति एवमेव स्वात्मान[7]मपि धक्ष्यतीति । न चैतदेव । (३६)

तत्र यदुक्त (।) परात्मानमिव स्वात्मानं प्रकाशयत्यग्निरिति (।) तन्न ॥

किञ्चान्यत् ।

यदि च स्वपरात्मानौ त्वद्वचनेन प्रकाशयत्यग्निः ।
प्रच्छादयिष्यति तमः स्वपरात्मानौ हुताश इव । (३७)

यदि च भवतो मतेन स्वात्मपरात्मानौ प्रकाशयत्यग्नि. । नन्विदानी प्रतिपक्षभूततमोपि स्वात्मपरात्मानौ छादयेत् । नैतदिष्ट ।[४] (३७)

तत्र यदुक्त स्वपरात्मानो प्रकाशयत्यग्निरिति (।) तन्न ॥

किञ्चान्यत् (।)[8]

---

[१] VT. Adds—**इत्युपदेशवत् प्रमाणान्येव स्वात्मानं परात्मानञ्च प्रसाधयन्ति । यथाऽग्निः स्वात्मानं परात्मानञ्च प्रसाधयति, एवं प्रमाणान्यपि ।**

[२] VT. Omits—**परमिव ।** [३] VT. Omits—**यदि हि**

[४] VT **ननु तत्प्रतिपक्षभूतोपि स्वपरात्मानौ छादयेत् । नैतदेवम् ।**

52 **नास्ति तमश्च ज्वलने यत्र च तिष्ठति सदात्मनि ज्वलनः ।**
कुरुते कथं प्रकाशं स हि प्रकासोअ(?शो)न्धकारबधः ।(३८)

इह चाग्नौ नास्ति तम.। नापि च यत्राग्निस्तत्रास्ति तम । प्रकाशश्च नाम तमस प्रतिघात[. तस्मादग्नावपि नास्ति तमः। यत्राग्निस्तत्राऽपि नास्ति तम।] तत्र कथमस्य[1] तमस. प्रतिघ(ा)तमग्नि करोति । यस्य प्रतिघातात् स्वपरात्मानौ प्रकाशयतीति। आह। यत्[2] यस्मादेव[3]। नाग्नौ तमोस्ति । नापि यत्राग्निस्तत्र तमोस्ति।[1] यस्मादेव स्वपरात्म(ा)नौ न प्रकाशयत्यग्नि । तेन ह्युत्पद्यमानेनैवाग्निना तमस प्रतिग्रह꞉ कुत । (।) तस्मान्नाग्नौ[4] तमोऽस्ति। नापि यत्राग्नि. तत्र तमोस्ति। यस्मादु[5]त्पद्यमान एवोभयं प्रकाशयत्यग्नि स्वात्मान परात्मानञ्चेति।(३८)

अत्रोच्यते।

उत्पद्यमान एव प्रकाशयत्यग्निरित्यसद्वादः।
उत्पद्यमान एव प्राप्नोति तमो न हि हुताशः।(३९)

अयमग्निरुत्पद्यमान एव प्रकाशयति स्वात्मानं [2] परात्मानञ्चेति। नायमुपपद्यते वाद । कस्मात्(।)[6] न ह्युत्पद्यमान एवाग्नि तम प्राप्नोति। अप्राप्तत्वान्नैवोपहन्ति। तमसश्चानुपघातान्नास्ति प्रकाश ।(३९)

किञ्चान्यत् (।)

अप्राप्तोपि ज्वलनो यदि वा पुनरन्धकारमुपहन्यात्।
सर्वेषु लोकधातुषु तमोऽयमिह संस्थित उपहन्यात्। (४०)

अथापि मन्यसे अप्राप्तोप्यग्निरन्धकारमुपहन्तीति। नन्विदानीमिह[7] सस्थितोऽग्नि सर्वलोकधातुस्थमुपहनिष्यति तम तुल्या[3] यामप्राप्त (।) न चैतदेव दृष्ट।[8] तस्मादप्राप्येवाग्निरन्धकारमुपहन्तीति[9] यदिष्ट। तन्न।(४०)

---

[1] VT. Omits—**तत्र कथं** adds. **यस्य** [2] VT. **अथ**

[3] VT Omits—**एवं** [4] VT ० **ग्नि। उत्पद्यमानेनैवाग्निना तेन तमसः प्रतिघातः। तत्रावपि न तत्** [5] VT. **तस्माद्।**

[6] VT. repeats twice—**अयम ० कस्मात्**

[7] VT. **ननु सोप्राप्त इव**

[8] VT. Omits—**दृष्टं**

[9] VT. **तस्मात्प्राप्याप्राप्याग्नि ० न्तीति**

(ग) न प्रमेयतः प्रमाणसिद्धिः

यदि च स्वतः प्रमाणसिद्धिरनपेक्ष्य ते प्रमेयाणि।
भवति प्रमाणसिद्धिः न परापेक्षा हि सिद्धिरिति।[१] (४१)

यदि चाग्निवत् स्वत प्रमाणसिद्धिरिति मन्यसे। अनपेक्ष (?क्ष्य)ापि प्रमेयाणि प्रमाणाना सिद्धि भविष्यतीनि (।) कि कारण। न हि स्वत· [सिद्धि.] परमपेक्षते। अथापेक्षते न स्वत प्रसिद्धि ।(४१)

अत्राह। यदि नापेक्ष्यन्ते[4] प्रमेयानर्थान् प्रमाणानि को दोषो भविष्यतीति। अत्रोच्यते।

अनपेक्ष्य हि प्रमेयानर्थान् यदि ते प्रमाणसिद्धिः भवति।
न भवंति कस्यचिदेवमिमानि[२] प्रमाणानि।(४२)

यदि प्रमेयानर्थाननपेक्ष्य सिद्धिर्भवति प्रमाणानामिति। [एव हि ते] तानीमानि प्रमाणानि न कस्यचित् प्रमाणानि भवन्ति। एव दोष.॥

अथ कस्यचिद् भवन्ति प्रमाणानि। नैवेदानीमनपेक्ष्य[३] [तान्] प्रमेयानर्थान् प्रमाणानि भवन्ति॥(४२)

अथ मतमपेक्ष (?क्ष्य) सिद्धिस्तेषामिति अ भवतो[४] को दोषः।
सिद्धस्य साधन स्यान्नासिद्धोपेक्षते ह्यन्यत् ।(४३)

अथापि मतम् (।) अपेक्ष्य प्रमेयानर्थान् प्रमाणाना सिद्धिर्भवतीति। एवं हि सति सिद्धस्य प्रमाणचतुष्टयस्य साधन भवतीति। किं कारण।[५] न ह्यसिद्धस्यार्थस्यापेक्षण भवति। न ह्यसिद्धो देवदत्त. कञ्चिदर्थमपेक्षते (।)[६] न च सिद्धस्य साधनमिष्ट कृतस्य कार(?क)रणमनुपपत्तेरिति॥(४३)

किञ्चान्यत्।

सिध्यन्ति हि प्रमेयाण्यपेक्ष्य यदि सर्वथा प्रमाणा[6]नि (।)
भवन्ति(?ति)प्रमेयसिद्धिरनपेक्ष्यैव प्रमाणानि।(४४)

---

[१] VT. ० न परापेक्षात्मसिद्धिः

[२] VT. कस्यचिदेव हीमानि

[३] VT. नैवानपेक्ष्य [४] VT. तेषामित्यत्र

[५] VT. Omits सिद्धस्य ० कारणं

[६] VT. adds—ते सिद्धस्य प्रमाणचतुष्टयस्य साधनं भवति।

यदि प्रमेयाण्यपेक्ष्य प्रमाणानि सिध्यन्ति। नेदानी प्रमाणान्यपेक्ष्य प्रमेयाणि सिध्यन्ति (।) किं कारण (।) न हि साध्य साधन साधयति [1] (।) साधनानि च किल प्रमेयाणा प्रमाणानि[१] ॥(४४)

किञ्चान्यत्।

यदि च प्रमेयसिद्धिरलपेक्षै(?क्ष्यै)व भवति प्रमाणानि।
किन्ते प्रमाणसिद्ध्या तानि यदर्थं प्रसिद्धं तत्।(४५)

यदि च मन्यसेऽनपेक्ष्यैव प्रमाणानि प्रमेयाना (? णा) प्रसिद्धि(र्भवति। किमि)[7]दानी ते प्रमाणसिद्धया पर्यन्विष्टया (।) किं कारण। यदर्थं हि तानि प्रमाणानि पर्यन्विष्येरन्। ते प्रमेयाऽर्था (? या अर्था) विना प्रमाणै सिद्धा (।) तत्र किं प्रमाणै कृत्यं।(४५)

अथ तु प्रमाणसिद्धिर्भवत्यपेक्ष्यैव ते प्रमेयाणि।
व्यत्यय एवं सति ते ध्रुवं प्रमाणप्रमेयाणां।(४६)

अथापि मन्यसेऽपेक्ष्यैव प्रमेयानर्थान(?न्) प्रमाणानि भवन्ति। एव हि सति
5b मा भूत् पूर्वोक्तदोष इति कृत्वा (।) एवं ते सति व्यत्यय [प्रमाण]प्रमे [8] याणा भवति। प्रमाणि (?णा)नि ते प्रमेयाणि भवन्ति प्रमेयै साधितत्वात्। प्रमाणानि च प्रमेयाणि भवन्ति प्रमाणाना साधकत्वात्।(४६)

अथ ते प्रमाणसिद्धया प्रमेयसिद्धिः प्रमेयसिद्ध्या च(।)
भवति प्रमाणसिद्धिः; नास्त्युभयस्यापि ते सिद्धिः॥(४७)

अथ मन्यसे (।) प्रमाणसिद्ध्या प्रमेयसिद्धिर्भवति प्रमाणापेक्षत्वात्। प्रमेयसिद्ध्या च प्रमाणसिद्धिर्भवति प्रमेयापेक्षत्वादिति॥ एव सत्युभयस्यापि सिद्धिर्न [। (४७)

किं कार] ण(।)

सिध्यन्ति हि प्रमाणैर्यदि प्रमेयाणि तानि तैरेव(।)
साध्यानि च प्रमेयैस्तानि कथं साधयिष्यन्ति।(४८)

यदि हि प्रमाणै प्रमेयाणि सिध्यन्ति(।) तानि प्रमाणानि तैरेव प्रमेयैः साधयितव्यानि। नन्वसिद्धेषु प्रमेयेषु कारणस्यासिद्धत्वादसिद्धानि कथ साधयिष्यन्ति प्रमेयाणीति।(४८)

सिध्यन्ति च प्रमेयैः यदि प्रमाणानि तानि तैरेव (।)
साध्यानि च प्रमेयैस्तानि कथं साधयिष्यन्ति।(४९)

यदि [च[प्रमेयै प्रमाणानि सिध्यन्ति[1] तानि च प्रमेया[2] णि तैरेव प्रमाणैः साधयितव्यानीति। नन्वसिद्धेपु प्रमाणेषु कारणस्यासिद्धत्वादसिद्धानि कथ साधयिष्यन्ति प्रमाणानि।(४९)

पित्र(ा) यद्युत्पाद्यः पुत्रो यदि तेन चैव पुत्रेण।
उत्पाद्यः स यदि पिता वद तत्रोत्पादयति कः कं।(५०)

यद्यथापि नाम कश्चित् ब्रूयात्। पित्रा पुत्र उत्पादनीय स च पिता पुत्रेणोत्पादनीय इति। तत्रेदानी ब्रूहि केन क उत्पादयितव्य.। तथैव खलु भवान् ब्रवीति। प्रमाणै प्रमेयानि(?णि) साधयितव्यानि तान्येव[3] च पुनः प्रमाणानि तै प्रमेयै [2] (।) तत्रेदानी ते कतमै कतमानि साधयितव्यानि।(५०)

कश्च पिता कः पुत्रः, तत्र त्वं ब्रूहि कथं तावुभावपि च।
पित्रौ [?पिता] पुत्रलक्षणधरौ यतो न पुत्रसंदेहः।[3] (५१)

तयोश्च पूर्वोपदिष्टयो पितापुत्रयो. वद कतर पुत्र कतर पिता (।) उभावपि तावुत्पादकत्वात् पितृलक्षणधरौ। उत्पाद्यत्वाच्च पुत्रलक्षणधरावत्र न सन्देहो भवति। कतरस्तत्र पिता कतरस्तत्र पुत्र[4] इति। एवमेव यान्येतानि भवति [?त] प्रमाणप्रमेयाणि। [तेपु] तत्र कतराणि प्रमाणानि कतराणि प्रमेयाणि। उभयान्यपि ह्येतानि [साधनत्वात्] प्रमाणानि तानि प्रमेयाणि[8] साध्यत्वात् प्रमेयाणीति। अत्र न[] सन्देहो भवति(—)कतराण्यत्र प्रमाणानि कतराणि प्रमेयाणीति।(५१)

(घ) नाप्यकस्मात् प्रमाणसिद्धिः

नैव स्वतः प्रसिद्धिर्न परस्परतः प्रमाणैर्वा[५](।)
भवति न च प्रमेयैः न चाप्यकस्मात् प्रमाणानां।[६] (५२)

---

[१] VT. यदि च प्रेमयाणि सिध्यन्ति [२] VT. adds—साधयितव्यानि
[३] VT. ततो नोऽत्र सदेहः
[४] VT. Omits तानि प्रमेयाणि
[५] VT. परस्परतोऽन्यप्रमाणैर्वा
[६] VT. ० न चाप्यकारणं भवति।

न स्वत प्रसिद्धि प्रत्यक्षस्य[5] तेनैव प्रत्यक्षेण(।)अनुमानस्य तेनैवानुमाने (न।) उपमानस(?स्य) तेनैवोपमानेन। आगमस्य तेनैवागमेन। नापि परस्यात्र [?स्परत।] प्रत्यक्षस्यानुमानोपमानागमैरनुमानस्य प्रत्यक्षोपमानागमैरुपमानस्य प्रत्यक्षानुमानागमै। आगमस्य प्रत्यक्षानुमानोपमानै। नापि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमादन्यै[१] प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैर्यथास्व(।) नापि प्रमेयै समस्त व्यस्तै· [6]स्वविषयपरविष(य)तागृहीतै[२] नाप्यकस्मान्नास्ति समुच्चयेन। एतेषा कारणाना पूर्वोद्दिष्टाना विशत्त्रिशच्चत्वारिशत् श(?ष)ड्विशतिर्वा[३] (।५२)

तत्र[४] यदुक्त। प्रमाणाधिगम्यत्वात् प्रमेयाणा भावाना सन्ति तु प्रमेया भावा(:।) तानि च[५] प्रमाणानि(।) यैस्तु प्रमाणै प्रमेया भावा सन्तश्च भावा.[६] समधिगता इति (।) तन्न ॥

२. *भावानां शून्यता युक्ता (ख)*

(१) प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् कुशलादेः प्रविभागः

यत् पुनर्भवतोक्त।

कुशलाना धर्माणा धर्मावस्थाविदश्च मन्यन्ते।
कुशल जनस्वभा[7]व मन्यन्ते[७] शेषेष्वप्येष विनियोग। (७)

अत्र ब्रूम।

कुशलानां धर्माणां धर्मावस्थ(ा)विदो ब्रुवते यत्।
6a **कुशलस्वभाव[?वं] एवं प्रविभागेनाभिधेयः स्यात्।(५३)**

कुशलाना धर्माणा धर्मावस्थ(ा)विद कुशल जन[८]स्वभाव मन्यन्ते। स च भवता प्रविभागेनोपदेष्टव्य.(—)स्यादय स कुशल स्वभाव इमे ते कुशला धर्मा इति। इद तत् कुशल विज्ञानमय कुशलविज्ञानस्वभाव(।) एव सर्वेषा (।) न चैतदेव दृष्ट।[९](५३)

[8]तस्माद् यदुक्तमुपदिष्ट[१०] स्वभावो धर्माणामिति(।) तन्न॥

---

[१] VT. ० नागमा अन्यैः [२] VT. स्वपरविषयगृहीतान्ता [३] VT. षट्त्रिंशतिर्वा न सिद्धिः [४] VT. तत्र त्वया [५] VT. adds सन्ति
[६] VT. Omits—सन्तश्च भावा [७] VT. मन्यन्ते is Omitted in the verse 7 [८] VT. Omits जन [९] VT. न तदप्युपदिष्टम्
[१०] VT. तस्मात स्वयं यथा यदुक्तं—उपदिष्टः

किञ्चान्यत् ।

यदि च प्रतीत्य कुशलः स्वभाव उत्पद्यते स कुशलाना (।)
धर्माणां परभावः स्वभाव एव कथं भवति ।(५४)

यदि च कुशलाना धर्माणा स्वभावो हेतुप्रत्ययसामग्री प्रतीत्योत्पद्यते। [स] परभावादुत्पन्न[१] कुशलाना धर्माणा कथ स्वभावो भवति । एवमेवाकुशल-प्रभृतीना ।(५४)

तत्र यदुक्त । कुशलाव्याकृताना न .. [[२]कुशलाना][1] धर्माणा कुशलः स्वभावो (?व उ)पदिष्ट । एवमकुशलानामकुशलादिरिति । तन्न ।।

किञ्चान्यत् ।

अथ न प्रतीत्य किञ्चित् स्वभाव उत्पद्यते स कुशलानां ।
धर्माणामेवं स्याद् वासो न ब्रह्मचर्यस्य ।।(५५)

अथ मन्यसे । न किञ्चित् प्रतीत्य कुशलाना धर्माणा कुशलस्वभाव उत्पद्यते । एवमकुशलाना धर्माणामकुशल अव्याकृतानमव्याकृत इति[३] । एव सत्यब्रह्मचर्य-वासो भवति (।) कि कारण। प्रतीत्य स[2]मुत्पादस्य हि एव सति प्रत्याख्यान भवति । प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्याख्यानात् प्रतीत्यसमुत्पाददर्शन प्रत्याख्यान (?त) भवति। न ह्यविद्यमानस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य दर्शनमुपपद्यमान भवति । असति प्रतीत्यसमुत्पाददर्शने धर्मदर्शन न भवति। उक्त हि भगवता (—)"यो हि भिक्षवः प्रतीत्यसमुत्पाद पश्यति स धर्मं पश्यति"। धर्मदर्शनाभावात् ब्रह्मचर्यवासा-भाव.।

अथवा (।) प्रतीत्यसमुत्पादप्रत्याख्यानात् दु·खसमुदय[3]प्रत्याख्यानं भवति। प्रतीत्यसमुत्पादो हि दु खस्य समुदय. । दु खसमुदयस्य प्रत्याख्यानात् दु खप्रत्याख्यानं भवति। असति हि समुदये तत् कुतो दु.ख समुदेष्यति। दु खसमुदयप्रत्याख्यानाच्च दु खनिरोधस्य प्रत्याख्यान। असति हि दु खसमुदये[४] कस्य प्रहाणात् निरोधो भविष्यति । असति हि दु खनिरोधे कस्य प्राप्तये मार्गो भविष्यति दु ख-निरोधगामी । एव चतुर्णामार्यसत्यानामभाववच्छ्राम[4]ण्यफलाभाव ।[५] सत्यदर्शना-

---

[१] VT. परभावं प्रतीत्य उत्पन्नः [२] VT. Omits— कुशलाव्याकृतानां न. . . . . . [३] VT. अकुशलादीनामप्येवम् [४] VT. असतोर्दुःखसमुदययोः [५] VT. एतेन चतुर्णामार्यसत्यानामभावः स्यात् ।

दिश्र(ा)मण्यफलानि (अ)धिगम्यन्ते।[१] श्रामण्यफलानामभावादब्रह्मचर्यवास इति ॥(५५)

किञ्चान्यत्।

नाधर्मो धर्मो वा संव्यवहाराश्च लौकिका नि (?न) स्युः।

नित्याश्च सर्वभावाः स्युः नित्यत्वादहेतुमतः।(५६)

एव सनि प्रतीत्यसमुत्पाद प्रत्याचक्षाणस्य भवन को[२] दोष ( ) प्रसज्यते। धर्मो न भवति अधर्मो न भवति। सव्यवहाराश्च लौकिका न सम्भवन्ति। किं कारण(।) प्रतीत्यसमुत्पन्न ह्येतत्[5] सर्वमसति प्रतीत्यसमुत्पादे कुतो भविष्यति। अपि च सस्वभावोऽप्रतीत्यसमुत्पन्नो निर्हेतुको नित्य स्यात्। कि कारण(।) निर्हेतुका हि भावा नित्यास्तत्र स एव चाब्रह्मचर्यवास प्रसज्येन् (?त) स्वसिद्धान्तविरोध[३]। किं कारणम् (।) अनित्या हि भगवता सर्वे सस्कारा निर्दिष्टास्ते स्वभावनित्यत्वात् नित्या हि भवन्ति।(५६)

एष चाकुशलेष्वव्याकृतेषु नैर्याणादिषु च दोषः (।)

तस्मात् सर्वं संस्कृतमसंस्कृतं ते भवत्येवं।(५७)

यश्चैष( )कुशलेपु निर्दिष्ट· क[6]ल्प स एवाकुशलेपु स एवाव्याकृतेपु स एव नैर्याणिकप्रभृतिपु दोष (।) तस्मात् [ते] सर्वमिद सस्कृतमसस्कृत सपद्यते। कि कारण (।) हेतो(?तौ) ह्यसत्युत्पादस्थितिभङ्गा न भवन्ति। उत्पादस्थितिभङ्गेष्वसत्सु[४] सस्कृतलक्षणाभावात्। सर्व सस्कृतमसस्कृत सपद्यते।(५७)

तत्र यदुक्त(।)कुशलादीना भावाना स्वभावसद्भावादशून्या सर्वभावा इति तन्न ॥

(२) *निर्वस्तुकस्य नामाभावे न नियमः*

यत्पुनर्भवतोक्त।

यदि च न भवेत् स्वभावो भावाना न स्वभाव[५] इ[7]त्येवं (।)

नामापि भवेदेव नाम हि [६]निर्वस्तुक नास्ति।(९)

(?अत्रोच्यते)

---

[१] VT. Omits—सत्य ० धिगम्यन्ते [२] VT. Omits को

[३] VT. प्रसज्येत सिद्धान्तविरोधः [४] VT. ० भङ्गाभावात् तदभावे

[५] VT. धर्माणां निःस्वभाव

यः सद्भूत नाम ब्रूयात् स स्वभाव इत्येवं।
भवता प्रतिवक्तव्यो नाम ब्रूमश्च न वयं सत्। (५८)

यो नाम सद्भूत ब्रूयात् सस्वभाव इनि स भवता प्रतिवक्तव्य स्यात्। यस्य सद्भूतनामस्वभावस्य। तस्मात् तेनापि स्वभावेन सद्भूतेन भवितव्य। न ह्यसद्भूतस्य स्वभावस्य सद्भूत नाम भवतीति। न पुनर्वय नाम सद्भूत[१] ब्रूमस्तदपि हि स्वभावस्याभावान्नाम नि[8]स्वभावत्वात् शून्य शून्यत्वादसद्भूत।(५८) b6

तत्र यत् भवतोक्त नामसद्भावात् सद्भूत स्वभाव इति। तन्न॥

किञ्चान्यत्।

नामासदिति च[२] यदिद तत्किं नु सतो भवत्युतासतः।
यदि हि सतो यद्यसतो द्विधापि ते हीयते वादः। (५९)

यच्चैतन्नामासदिति[३] तत्कि [नाम] सत असत[४]। यदि हि सतस्त(त्) नाम यद्यसत उभयथापि प्रतिज्ञा हीयते। तत्र यदि तावत् सत्। [५]असदिति [नास्तीति] प्रतिज्ञा हीयते। नहीदानी नदसदिदानी सत्[1] अथासत्। असदिति नाम या प्रतिज्ञा असद्भूतस्य नाम न भवति अस्तित्वस्वभाव इति तस्मात् सद्भूत स्वभाव इति। सा हीना॥(५९)

किञ्चान्यत्।

सर्वेषां भावाना शून्यत्वञ्चोपपादितं पूर्वं।
स उपालम्भः तस्माद् भवत्ययञ्चाप्रतिज्ञायाः[६]।(६०)

इह चास्माभि पूर्वमेव सर्वेषा भावाना विस्तरत· शून्यत्वमुपपादित। तत्र प्राग् नाम्नोपि शून्यत्वमुक्त (।) सभव अशून्यत्वं परिगृह्य परिवृत्तो[2] वक्तु। यदि भावाना स्वभावो न स्यादस्वभाव इति नामापीदन्न स्यादिति।[७] तस्माद्(? त्) प्रतिज्ञोपलम्भोय भवत सपद्यते। न हि वय नाम सद्भूतमिति ब्रूम·॥(६०)

---

[१] VT. ० सद्भूतस्वभावं [२] VT. नामा सदि न
[३] VT. यच्चैतन्न नामासत इति
[४] VT. असतो वा। अथ
[५] VT. ० तावन्नामासद् (।)
[६] VT. तस्मात् प्रतिज्ञाऽभावेऽप्युपालम्भो योऽस्ति
[७] VT Omits—संभवं ० स्यादिति

(३) प्रतिषेधासिद्धिर्न युक्ता

(क) धर्मविनिर्मुक्तः स्वभावः प्रतिषिद्धः

यत्पुन. भवतोक्त।

अथ विद्यते स्वभावस्स च धर्माणा न विद्यते तस्मात् (।)

धर्मैर्विना स्वभाव स यस्य तत् युक्तमुपदेष्टु।(१०)

(अत्रोच्यते)

अथ विद्यते स्वभावः स च धर्माणा न विद्यत इति।

इदमाशङ्कितं यदुक्तं [illegible]कितं तच्च।(६१)

न हि वय धर्माणा स्वभाव[3] प्रतिषेधयाम। धर्मविनिर्मुक्तस्य वा कस्यचिदर्थस्य स्वभावमभ्युपगच्छाम। नन्वेव सति य उपालम्भो भवत[ो] यदि धर्मा नि स्वभावा कस्य खल्विदानीमन्यस्यार्थस्य धर्मविनिर्मुक्तस्य स्वभावो भवति। स युक्तमेवोपदिष्टमिति। दूरापकृष्टमेवैतत् भवति।[1] (६१)

(ख) असतोऽपि अनभ्युपगमस्य प्रतिषेधात् समः

यत् पुनर्भवतोक्त।

सत एव प्रतिषेधो नास्ति घटो गेह इत्यय यस्मात्।

दृष्टः प्रतिषेधोय सत स्वभावस्य ते तस्मात्।(११)

इत्यत्र ब्रूम।[4]

सत एव प्रतिषेधो यदि शून्यत्वं नन्वप्रतिसि(?षि)द्धमिवं।

प्रतिषेधयते हि भवान् भावानां निःस्वभावत्वं।(६२)

यदि सत एव प्रतिषेधो भवति नासत [:। सर्व]भावाना नि स्वभावत्व प्रतिषेधयति [भवान्]। ननु प्रतिसि(?षि)द्ध[2] सर्वभावाना नि स्वभावत्व त्वद्वचनेन। प्रतिषेधयसि त्व सद्भावात्। नि स्वभावत्वस्य च सर्वभावाना प्रतिषिद्धत्वात्। प्रतिषिद्धा शून्येति[3] (।६२)

---

[1] VT. दूरापकृष्टो न दृढस्स उपालम्भो भवति

[2] VT. न प्रसिद्धं

[3] VT. प्रतिसिद्धं त्वया शून्यता हेतोः प्रतिषिद्धत्वात् सर्वभावानां निःस्वभावत्वस्व च प्रतिषिद्धत्वाच्च

प्रतिषेधयसे अथ त्वं शून्यत्वं तच्च नास्ति शून्यत्वं ।
प्रतिषेधः [5] सत इति ते नन्वे(वं) विहीयते वादः।[1] (६३)

अथ[2] शून्यत्व प्रतिषेधयसि त्व सर्वभावाना नि स्वभावत्व शून्यत्व (।) नास्ति तच्च शून्यत्व।[3] या तर्हि ते प्रतिज्ञा सत प्रतिषेधो भवति नासत इति सा हीना ॥(६३)

किञ्चान्यत्।

प्रतिषेधयामि नाह किञ्चित् प्रतिषेध्यमस्ति न च किञ्चित्।
तस्मात् प्रतिषेधयसीत्यधिलय[4] एव त्वया क्रियते।(६४)

एवमपि तु कृत्वा यद्यह किञ्चित् प्रतिषेधयामि ततो युक्तमेव वक्तु स्यात्। न चैवाह[6] किञ्चित् प्रतिषेधयामि तस्मान्न[5] किञ्चित् (प्रति)शे(?षे)द्धव्यमस्ति। तस्मात् शून्येपु सर्वभावेष्वविद्यमाने प्रतिषेध्ये [प्रतिषेधे च] प्रतिषेधयसीत्येष त्वयात्र सद्भूतोऽधिलय.[6] क्रियत इति ॥(६४)

यत् पुनर्भवतोक्त।

अथ नास्ति स स्वभाव किन्नु प्रतिषिध्यते त्वयानेन (।)
वचनेनर्ते वचनात् प्रनिषेधः मिध्यते ह्यसत.॥ (१२)

अत्र ब्रूम ।

यच्चाह ते वचनादसतः प्रतिषेधवचनसिद्धिरिति।
अत्र ज्ञापयते वागसदिति तन्न प्रतिनिहन्ति।(६५)

यच्च भवान्[7] ब्रवीति। सतो[7]पि वचनादसत प्रतिषेध. प्रतिसिद्ध.[8] तत्र किन्नि स्वभावा सर्वभावा इति एतद्वचन करोतीति॥

अत्र ब्रूम (।)नि स्वभावा[. सर्वभावा] इति एतत् खलु वचनं न नि स्वभावान् सर्वभावान् करोति[9]। किन्त्वसत्स्वभावो भावानामसत्स्वभावानामिति

[1] VT. इति ननु स हीयते वादः [2] VT. यस्मात्
[3] VT. adds अथ [4] VT. ब्कुर्-प=पूजा
[5] VT. यस्मान्न
[6] VT. ब्कुर्-प थोग्-तु मि·बब्·प दे=न्यस्तस्सोऽधिलयः
[7] VT. असतोऽपि [8] VT. प्रसिद्धः
[9] VT. एतत् खलु वचनं भावानां निःस्वभावत्वं न करोति

(३) प्रतिषेधासिद्धिर्न युक्ता

(क) धर्मविनिर्मुक्तः स्वभावः प्रतिषिद्धः

यत्पुन. भवतोक्त।

अथ विद्यते स्वभावस्स च धर्माणा न विद्यते तस्मात् (।)

धर्मैर्विना स्वभाव स यस्य तत् युक्तमुपदेष्टु।(१०)

(अत्रोच्यते)

अथ विद्यते स्वभावः स च धर्माणां न विद्यत इति।

इदमाशङ्कितं यदुक्तं भवत्यनाशङ्कितं तच्च।(६१)

न हि वयं धर्माणा स्वभाव[3] प्रतिषेधयाम। धर्मविनिर्मुक्तस्य वा कस्यचिदर्थस्य स्वभावमभ्युपगच्छाम। नन्वेव सति य उपालम्भो भवत[ो] यदि धर्मा नि स्वभावा कस्य खल्विदानीमन्यस्यार्थस्य धर्मविनिर्मुक्तस्य स्वभावो भवति। स युक्तमेवोपदिष्टमिति। दूरापकृष्टमेवैतत् भवति।[१] (६१)

(ख) असतोऽपि अनभ्युपगमस्य प्रतिषेधात् समः

यत् पुनर्भवतोक्त।

सत एव प्रतिषेधो नास्ति घटो गेह इत्यय यस्मात्।

दृष्ट. प्रतिषेधोय सत स्वभावस्य ते तस्मात्।(११)

इत्यत्र ब्रूम.।[4]

सत एव प्रतिषेधो यदि शून्यत्वं नन्वप्रतिसि(?षि)द्धमिदं।

प्रतिषेधयते हि भवान् भावानां निःस्वभावत्वं।(६२)

यदि सत एव प्रतिषेधो भवति नासत [·। सर्व]भावाना नि स्वभावत्व प्रतिषेधयति [भवान्]। ननु प्रतिसि(?षि)द्ध[२] सर्वभावाना नि स्वभावत्व त्वद्वचनेन। प्रतिषेधयसि त्व सद्भावात्। नि स्वभावत्वस्य च सर्वभावाना प्रतिषिद्धत्वात्। प्रतिषिद्धा शून्येति[३] (।६२)

---

[१] VT. दूरापकृष्टो न दृढस्स उपालम्भो भवति

[२] VT. न प्रसिद्धं

[३] VT. प्रतिसिद्धं त्वया शून्यता हेतोः प्रतिषिद्धत्वात् सर्वभावानां निःस्वभावत्वस्व च प्रतिषिद्धत्वाच्च

प्रतिषेधयसे अथ त्वं शून्यत्वं तच्च नास्ति शून्यत्वं ।
प्रतिषेधः [5] सत इति ते नन्वे(वं) विहीयते वादः।[१] (६३)

अथ[२] शून्यत्व प्रतिषेधयसि त्व सर्वभावाना नि स्वभावत्व शून्यत्व (।) नास्ति तच्च शून्यत्व।[३] या तर्हि ते प्रतिज्ञा सत प्रतिषेधो भवति नासत इति सा हीना ॥(६३)

किञ्चान्यत् ।

प्रतिषेधयामि नाहं किञ्चित् प्रतिषेध्यमस्ति न च किञ्चित् ।
तस्मात् प्रतिषेधयसीत्यधिलय[४] एव त्वया क्रियते।(६४)

एवमपि तु कृत्वा यद्यहं किञ्चित् प्रतिषेधयामि ततो युक्तमेव वक्तु स्यात्। न चैवाहं[6] किञ्चित् प्रतिषेधयामि तस्मान्न[५] किञ्चित् (प्रति)शे(?षे)द्धव्य-मस्ति। तस्मात् शून्येषु सर्वभावेष्वविद्यमाने प्रतिषेध्ये [प्रतिषेधे च] प्रतिषेधयसीत्येष त्वयात्र सद्भूतोऽधिलय.[६] क्रियत इति ॥(६४)

यत् पुनर्भवतोक्त ।

अथ नास्ति स स्वभाव किन्नु प्रतिषिध्यते त्वयानेन (।)
वचनेनर्ते वचनात् प्रतिषेध सिध्यते ह्यसत.॥ (१२)

अत्र ब्रूम.।

यच्चाहं ते वचनादसतः प्रतिषेधवचनसिद्धिरिति ।
अत्र ज्ञापयते वागसदिति तन्न प्रतिनिहन्ति।(६५)

यच्च भवान्[7] ब्रूवीति। सतो[७]पि वचनादसतः प्रतिषेध प्रतिसिद्ध[८] तत्र किन्नि स्वभावा सर्वभावा इति एतद्वचन करोतीति॥

अत्र ब्रूम.(।) नि.स्वभावा[ः सर्वभावा] इति एतत् खलु वचन न नि.स्वभा-वान् सर्वभावान् करोति[९]। किन्त्वसत्स्वभावो भावानामसत्स्वभावानामिति

---

[१] VT. इति ननु स हीयते वादः [२] VT. यस्मात्
[३] VT. adds अथ [४] VT. ब्कुर्-प=पूजा
[५] VT. यस्मान्न
[६] VT. ब्कुर्-प थोग्-तु मि·बब् प दे=न्यस्तस्सोऽधिलयः
[७] VT. असतोऽपि [८] VT. प्रसिद्धः
[९] VT. एतत् खलु वचनं भावानां निःस्वभावत्वं न करोति

ज्ञापयति। तत्र कश्चिद् ब्रूयादविद्यमानगृहे देवदत्तस्तमस्ति (? संतमस्ति) गृहे देवदत्त
7a इति।[१] तत्रैन[१] [? व] कश्चित् प्रतिब्रूयात् [देवदत्तो गेहे] नास्तीति। न त[द्]वचन देवदत्तस्याभाव करोति न] [४]देवदत्तस्य सभव करोति। किन्तु ज्ञापयति केवलमसद्भावं गृहे देवदत्तस्येति। तद्वत् नास्ति स्वभावो भावानामित्येतद् वचन न स्वभावाना[२] नि स्वभावत्व करोति। भावेषु स्वभावस्याभाव ज्ञापयनि[३] ॥ (६५)

तत्र यद्भवतोक्त (।) किमसति स्वभावे नास्ति स्वभाव इत्येतद् वचन करोति। रि (? ऋद) तेपि वचनात् प्रसिद्धि स्वभावस्याभाव इनि। तत् ते न युक्त (।)

(ग) प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् न निर्हेतुकनादोष:

यदुक्त (।)

बालानामिव मृगतृष्णाया स यथा[1] जलग्राह ।
एव मिथ्याग्राह स्यात् ते प्रसिध्यते ह्यसत ।(१३-१६)
यत् पुनर्भवतो मृगतृष्णायामित्यत्र ब्रूम ।

मृगतृष्णादृष्टान्ते यः पुनरुक्तं त्वया महांश्चर्चः।
तत्रापि निर्णयं शृणु यथा स दृष्टान्त उपपन्नः।(६६)

य एव त्वया मृगतृष्णादृष्टान्ते महाश्चर्च उक्त.। तत्रापि यः निर्णय स श्रूयता (।) उपपन्न एव दृष्टान्तो भवति।[४] (६६)

स यदि स्वभावतः स्यात् भावो[५] न स्यात् प्रतीत्य समुद्भूतः (।)[2]
यश्च प्रतीत्य भवति ग्राहो ननु[६] शून्यता सैव।(६७)

यदि च मृगतृष्णाया स यथा जलग्राह स्वभावतः स्यात्। न स्यात् प्रतीत्यसमुत्पन्नो। यतो मृगतृष्णाञ्च प्रतीत्य विपरीतञ्च दर्शन प्रतीत्य [अ]योनिशो मनस्कारञ्च प्रतीत्य स्यादुद्भूतोतः प्रतीत्यसमुत्पन्न.[७] (।) यतश्च प्रतीत्यसमुत्पन्नोऽतः स्वभावत शून्य एव। यथा पूर्वमुक्त तथा (।६७)

---

[१] VT यथा [२] VT. उक्तः। ० तत्रापि दृष्टान्तः स कथमुपपन्नः। निर्णयो योऽस्ति सश्रूयताम्। [३] VT. भावानां [४] VT. ० करोति। अथापि सर्वभावा निःस्वभावा मायापुरुषवत्। अभूतवस्तुमोहात् अविद्यया मूढान् बालपुरुषान् आरोपितेषु सस्वभावेषु स्वभावाभावं ज्ञापयति। [५] VT. ग्राहो [६] VT. न [७] VT. ० प्रतीत्यास्त्युद्भूतः

किञ्चान्यत् ।

यदि च स्वभावतः स्यात् ग्राहः कस्तं विनिवर्तयेत् ग्राहं।[3]
शे(षे)ष्वप्येष विधिः तस्मा(द्) दोषोनुपालम्भः[१] **।(६८)**

यदि च मृगतृष्णाया जलग्राह स्वभावत स्यात्। क एव तं विनिवर्तयेत्। न हि स्वभाव(.) शक्यो निवर्तयितु। तथा[२]ग्नेरुष्णत्वमपाम् द्रवत्वमाकाशस्य निरव(?रा)वरणत्व(।) दृष्ट चास्य विनिवर्तन। तस्माच्छून्यस्वभाव. ग्राह्य.[३]। यदा चैतदेव शेषेष्वपि धर्मेष्वेष क्रम प्रत्यवगन्तव्य (।) ग्राह्यप्रवृत्तिषु पञ्चषु(?सु)। (६८)

तत्र यद् भव[तोक्त—षट्लक्षणभा] [4]वादशून्या· सर्वभावा इति (।) तन्न॥

यत्पुनर्भवतोक्त[४] ।

हेतोश्च ते न[५] सिद्धि (र्) नै स्व(ा)भाव्यात् कुतो हि ते हेतु (।)
निर्हेतुकस्य सिद्धिर्न चोपपन्नास्य तेऽर्थस्य इति ॥ (१७–१९)

अत्र ब्रूम ।

एतेन हेत्वभावः प्रत्युक्तः पूर्वमेव स समत्वात्[५] **।**
मृगतृष्णादृष्टान्तव्यावृत्तिविधौ[६] **य उक्तः प्राग्।(६९)**

एतेनैव चेदानी चर्चेन पूर्वोक्तेन हेत्वभावोपि प्रत्यवगन्तव्य.। य एव हि चर्चः पूर्वस्मिन् हेतावुक्त षट्कप्रतिषे[धचर्चो य· स इ][5]हापि चर्चयितव्यः।(६९)

(४) प्रतिषेधप्रतिषेध्याभ्युपगमाददोषः

यत्पुनर्भवतोक्त[७] ।

पूर्वं चेत् प्रतिषेधः पश्चात् प्रतिषेध्यमित्यनुपपन्न।
पश्चाच्चानुपपन्नो युगपच्च यत. स्वभावोऽसन्॥(२०)

अत्र ब्रूम. ।

यस्त्रैकाल्ये हेतुः प्रत्युक्तः पूर्वमेव स समत्वात् ।
त्रैकाल्यप्रतिहेतुश्च शून्यतावादिनां प्राप्तः।(७०)

---

[१] VT. **तस्मादनुपालम्भः**   [२] VT. **यथा**   [३] VT. **तस्मान्निःस्वभावो ग्राहः। यथा**   [४] VT. **अन्यच्च** verse–17 **हेतोस्ततो न०**   [५] VT. **साध्यसमत्वात्**   [६] VT. ० **व्यावृत्तिसिद्धौ**   [७] VT. **अन्यच्च**

य एष हेतु. त्रैकाल्ये प्रतिषेधवाची स तूक्तोत्तर. प्रत्यवमन्त[१]। कस्मात् (।) साध्यसमत्वात्। यथा हि[२] प्रतिषेधस्त्रैकाल्ये नोपप[न्न स] [6]प्रतिषेधप्रतिषेधेपि।[३] तस्मात् प्रतिषेधप्रतिषेध्येऽसति [यद्] भवान् मन्यते प्रतिषेध प्रतिसि(?षद्ध) इति(।) तन्न। यतश्चैष[४] त्रिकालप्रतिषेधवाची हेतुरेप एव शून्यतावादिना प्राप्त सर्वभावस्वभावप्रतिषेधकत्वान्न[५] भवत.।

अथवा कथमेतदुक्तोत्तर।

प्रतिषेधयामि नाहं किञ्चित् प्रतिषेध्यमस्ति न च किञ्चत्।
तस्मात् प्रतिषेधयसीत्यधिलय एष त्वया क्रियत इति ॥(६४)

[प्रतिषेध सिद्ध.] अथ मन्यसे त्रिष्वपि कालेषु [7]दृष्ट[ ] पूर्वकालीनोपि हेतु उत्तरकालीनोपि। युगपत्कालीनोपि हेतु (।) कथ पूर्वकालीन[६]। यथा पिता पुत्रस्य त्वद्वचनेन[७] पश्चात्कालीन.। यथा शिष्या (?ष्य आ)चार्यस्य (।) युगपत्कालीन. यथा प्रदीप( ) प्रकाशस्येति ॥(७०)

अत्र ब्रूमः। न चैतदेव युक्ता ह्येतस्मि त्रय· पूर्वदोषा[८]।

अपि च पुनः यद्येव क्रम[९]। प्रतिषेधसद्भावत्वे याभ्युपगम्यते[१०]। प्रतिज्ञा-
7b हानिश्च ते भवति[। एतेन क्रमेण][8]स्वभावप्रतिषेधोऽ[पि सिद्ध।]

प्रभवति च शून्यतेयं यस्य प्रभवन्ति तस्य सर्वार्था· (।)
प्रभवति न तस्य किन्न[११] भवति शून्यता यस्येति ॥(७१)

यस्य शून्यतेय प्रभवति तस्य सर्वार्था लौकिकलोकोत्तरा प्रभवन्ति (।) कि कारण। यस्य हि शून्यता प्रभवति तस्य प्रतीत्यसमुत्पाद प्रभवति। यस्य प्रतीत्यसमुत्पाद· प्रभवति तस्य[१२] चत्वा(र्या)र्यसत्यानि प्रभवति। यस्य चत्वार्यार्यसत्यानि[१३] श्रा[1] मण्यफलानि भवन्ति। सर्वविशेषाधिगमा भवन्ति। यस्य सर्वविशेषाधिगमा प्रभवन्ति। तस्य त्रीणि रत्नानि बुद्धधर्मसघा प्रभवन्ति। यस्य प्रतीत्य-

---

[१] VT. Omits प्रत्यवमन्त: [२] VT. एवं त्वद्वचनेन [३] VT. नोपपन्नः प्रतिषेधवत् प्रतिषेध्योऽपि स स्यात् [४] VT. यश्च [५] VT. ० भावप्रतिषेध० [६] VT. तत्र पूर्व ० हेतुः [७] VT. Omits— त्वद्वचनेन [८] VT नैतदेवम्। एतस्मिन् क्रमे पूर्वोक्ता दोषाः [९] VT. Omits क्रम: [१०] VT· प्रतिषेधभावो भवताऽभ्युपगम्यते। सा ह्यसिद्धतः [११] VT. किञ्चिन्न [१२] VT. Omits यस्य ० भवति [१३] VT. प्रभवंति। ० सत्यानि

समुत्पाद. प्रभवति तस्य धर्मो धर्महेतुर्धर्मफलञ्च प्रभवति[१]। तस्याधर्मोऽधर्म-हेतुरधर्मफलञ्च प्रभवति। तस्य क्लेश क्लेशसमुदय. क्लेशवस्तुनो[२] च प्रभवान्त। यस्यैतत् सर्वं भवति पूर्वोक्त तस्य सुगतिदुर्गतिव्यवस्थ[ा] सु[2] गतिदुर्गतिगमन। सुगतिदुर्गतिगामी मार्ग.[३]। सुगतिदुर्गतिगमनव्यतिक्रमण सुगतिदुर्गतिव्यतिक्रमोपाय सर्वसव्यवहाराश्च लौकिका स्वयमधिगन्तव्या (।) अनया दिशा किञ्चित् शक्य वचनो(?नमु)पदेष्टुमिति। भवति[४] चात्र(।७१)

यः शून्यतां प्रतीत्यसमुत्पादं मध्यमां प्रतिपदमनेकार्थं[५]।
निजगाद प्रणमामि तमप्रतिमसंबुद्धमिति॥[६] (७२)

कृतिरियमाचार्यनागार्जुनपादान(ां ....[3] एकत्र श्लोकशत ४५०॥

॥ लिखितमिदं श्रीधर्मकीर्तिना सर्वसत्वहेतो यथालब्धमिति[६] ॥

॥विग्रहव्यावर्त्तनी॥[4७]

---

[१] VT. Omits प्रभवति　[२] VT. क्लेशवस्तूनि　[३] VT. प्राणी

[४] VT. Omits भवति　[५] VT. ० पदमेकार्थां　[६] VT. विग्रहव्यावर्त्तनि-प्रकरणटीकायाः प्रथमप्रमोदावतारः आचार्यनागार्जुनेन कृतः समाप्तः।

भारतीयपण्डितेन ज्ञानगर्भेण लोकचक्षुषा वन्दरक्षितेनानूदितः।

The colophon of the kārikās is: विग्रहव्यावर्तनीकारिका नाम आचार्येणार्यनागार्जुनेन मानकलशेन (शल्-स्ङ) कृता समाप्ता।

(१) भारतीयपण्डितेन ज्ञानगर्भेण (874 A.C.) भोटलोकचक्षुषा कवा(भिजनेन) श्रीकूटेन चानूदितः। (२) पुनः कश्मीरकपण्डितेन जयानन्तेन (1060 A.C.?) लोकचक्षुषा खु(वास्ताव्येन) सूत्रश्रिया चानूदितः।

[७] तत्रैव भोटभाषायां—"स्लोब-द्पोन्-क्लु-ग्रुब्-ग्यिस् म्जद्-प छिग्स्-सु ब्चद्-प बशि-बर्ग्य-लङ-बच-प।" (=आचार्यनागार्जनकृता सार्द्धचतुःशतिका कारिका)

सिध्यन्ति च प्रमेयैः यदि प्रमाणानि तानि तैरेव (।)
साध्यानि च प्रमेयैस्तानि कथं साधयिष्यन्ति।(४९)

यदि [च[प्रमेयै प्रमाणानि सिध्यन्ति[१] तानि च प्रमेया[2] णि तैरेव प्रमाणैः साधयितव्यानीति। नन्वसिद्धेपु प्रमाणेषु कारणस्यासिद्धत्वादसिद्धानि कथ साधयिष्यन्ति प्रमाणानि।(४९)

पित्र(ा) यद्युत्पाद्यः पुत्रो यदि तेन चैव पुत्रेण।
उत्पाद्यः स यदि पिता वद तत्रोत्पादयति कः कं।(५०)

यद्यथापि नाम कश्चित् ब्रूयात्। पित्रा पुत्र उत्पादनीय स च पिता पुत्रेणोत्पादनीय इति। तत्रेदानी ब्रूहि केन क उत्पादयितव्य.। तथैव खलु भवान् ब्रवीति। प्रमाणै प्रमेयानि(?णि) साधयितव्यानि तान्येव[3] च पुनः प्रमाणानि तै प्रमेयै[२] (।) तत्रेदानी ते कतमै कतमानि साधयितव्यानि।(५०)

कश्च पिता कः पुत्रः, तत्र त्वं ब्रूहि कथं तावुभावपि च।
पित्रौ [?पिता] पुत्रलक्षणधरौ यतो न पुत्रसंदेहः।[३] (५१)

तयोश्च पूर्वोपदिष्टयो पितापुत्रयो. वद कतर पुत्र कतर पिता (।) उभावपि तावुत्पादकत्वात् पितृलक्षणधरौ। उत्पाद्यत्वाच्च पुत्रलक्षणधरावत्र न सन्देहो भवति। कतरस्तत्र पिता कतरस्तत्र पुत्र[4] इति। एवमेव यान्येतानि भवति [?त] प्रमाणप्रमेयाणि। [तिपु] तत्र कतराणि प्रमाणानि कतराणि प्रमेयाणि। उभयान्यपि ह्येतानि [साधनत्वात्] प्रमाणानि तानि प्रमेयाणि[४] साध्यत्वात् प्रमेयाणीति। अत्र न[] सन्देहो भवति(—)कतराण्यत्र प्रमाणानि कतराणि प्रमेयाणीति।(५१)

(घ) नाप्यकस्मात् प्रमाणसिद्धिः

नैव स्वतः प्रसिद्धिर्न परस्परतः प्रमाणैर्वा[५] (।)
भवति न च प्रमेयैः न चाप्यकस्मात् प्रमाणानां।[६] (५२)

---

[१] VT. यदि च प्रेमयाणि सिध्यन्ति [२] VT. adds—साधयितव्यानि
[३] VT. ततो नोऽत्र सदेहः
[४] VT. Omits तानि प्रमेयाणि
[५] VT. परस्परतोऽन्यप्रमाणैर्वा
[६] VT. ० न चाप्यकारणं भवति।

APPENDIX I

विग्रहव्यावर्त्तनी कारिकाप्रतीकानुक्रमणी

अत्र ज्ञापयते . ६५
अथ तु प्रमाण . ४६
अथ ते प्रमाण . ४७
अथ न प्रतीत्य ५५
अथ नास्ति स . १२
अथ नैवास्ति . १५
अथ मत मपेक्ष्य . ४३
अथवा निर्मित . २७
अथवा साध्य . २८
अथ विद्यते . १०, ६१
अथ सस्वभाव . २
अथ हेतोर . १९
अनपेक्ष्य हि . ४२
अनुमानं प्रत्यु . ६
अनुमानागम . ६
अन्यैर्यदि प्रमा . ३२
अप्राप्तोऽपि ज्वलनो . ४०
इदमाशङ्कित . ६१
उत्पद्यमान एव प्रका० . ३९
उत्पद्यमान एव प्रा० ३९
उत्पाद्य.स यदि . ५०
एतेन हेत्वभाव. ६९
एवं तव . . ४
एवं मिथ्या . १३
एषचाकुशलेष्व . ५७
कश्च पिता ५१
किन्ते प्रमाण ४५
कुशल जनस्वभाव . ७
कुशल स्वभाव एव . ५३
कुशलाना धर्माणा . ७, ५३
कुरुते कथ . ३८
तस्मात् सर्वं . ५७
तत्रापि निर्णय . ६६
तत्रास्ति प्रत्यक्ष . ५
तस्मात् प्रतिषेध . ६४
तेषां पुन प्रसिद्धि . ३१
तेषामथ प्रमा० . ३३
त्रैकाल्य प्रतिहेतु . ७०
त्वद्वचनमस्वभावं १
द्योतयति स्वात्मान . ३४
दृष्टः प्रतिषे . ११
धर्माणां परभावः . ५४
धर्माणामेवं स्यात् . ५५
धर्मावस्थ ८
धर्मैर्विना . १०
ननु शून्यत्वं २१
नन्वेव सत्यस्ति . १४
न भवन्ति कस्य . ४२
न स्वाभाविक २४
नहि तस्याः . ३५

नादे. सिद्धि. . ३२
नामापि भवेत् . ९
नामासदिति च ५९
नास्ति च मम २९
नास्ति च वैष २४
नास्ति तमश्च ३८
नाधर्मो धर्मोवा ५६
निजगाद . ७२
नित्याश्च सर्वभावा ५६
निर्मितक. प्रति २७
निर्मितको निर्मि २३
निर्हेतुकस्य . १७
नैर्याणिक स्वभावो ८
नैव स्वतः प्रसिद्धिः . ५२
नैः स्वभाव्य निवृ० . २६
नैः स्वाभाव्याना० . २६
परमिव ३६
पश्चादनु . २०
पित्रा यद्युत्पाद्यः . ५०
पिता-पुत्र लक्षण . ५१
पूर्वं चेत् प्रति . २०
प्रच्छादयिष्यति तमः . ३७
प्रतिप्रतिषेध्ये . ४
प्रतिषेधः प्रति . १४
प्रतिषेधः प्रतिषेध्यं . १६
प्रतिषेधः प्रतिषेध्यप्र० . १५
प्रतिषेधयते यद्वत् २३
प्रतिषेधयतेहि ६२
प्रतिषेधयसे ६३
प्रतिषेधयामि नाहं ६४
प्रतिषेधः सतः ६३
प्रतीत्य यश्च . २२
प्रत्यक्षादिभि . ३०
प्रत्यक्षेण हि ५
प्रभवति च शून्यतेय ६१
प्रभवति न तस्य ७१
बालानामिव १३
भवति न च ५८
भवता प्रतिवक्तव्य. . ५८
भवति प्रमाण ४१
भवति प्रमाण ४७
भवन्ति हि प्रमेय ४४
मा शब्द वद . ३
माशब्द वदिति . २५
मृगतृष्णा दृष्टान्त ६९
मृगतृष्णा दृष्टान्ते ६६
यच्चाह ते वचनात् . ६५
यदि काचन . २९
यदि किञ्चिदुप . ३०
यदि च न ९
यदि च प्रतीत्य ५४
यदि च प्रमाणत. . ३१
यदि च प्रमेय . ४५
यदि च स्वतः . ४१
यदि च स्वपरा० . ३७
यदि च स्वभावत. . ६८
यदि चा हेतो १८
यश्य प्रतीत्य . २२
यश्च प्रतीत्य . ६७
य. शून्यता . ७२
यस्त्रै काल्ये हेतु. . ७०
यः सद्भूतं . ५८
यदि स्वात्मा . ३६
यदि हि सतो . ५९

प्रतीकानुक्रमणी

लोके नैः स्वा ... १९
वचनेनर्ते ... १२
विषमोपन्यासो . ३५
वैषमिकत्व ... १२
वैपमिकत्व तस्मिन् . ३३
व्यत्यय एव ... ४६
शव्दे नहि ... २५
शब्दे नात्र ... ३
शेषेष्वप्येप . ६८
स उपालम्भ ... ६०
सत एव . . ११
सत एव प्रतिषेधः ... ६२
स यदि स्वभावतः . ६७
सर्वेषु लोक
सर्वेषा भावानां
सव्यवहारञ्च
साध्या नि च प्रमेयैः
सिद्धस्य साधन
सिद्धा हि .
सिद्धयन्ति च प्रमेयैः
सिध्यन्ति हि
सिध्यन्ति हि प्रमेयेषै.
स्वपरात्मानावे
स्वाभाव्यस्य
हेतु प्रत्यय
हेतोस्ततो

APPENDIX II

नामानुक्रमणी

	कारिकाङ्क		कारिकाङ्कः
जयानन्त	७२ (col.)	वन्धरक्षित	७२ (col)
ज्ञानगर्भः	,,	विग्रहव्यावर्तिनी	,,
धर्मकीर्ति	,,	श्रीकूट	,,
नागार्जुनः	,,	सूत्रश्री	,,

APPENDIX III

अग्नि. ३२, ३५, ३७, ६८
अदीनता ७
अधिमोक्ष ७
अधिलयः ६४, ७०
अधिष्ठानम् २७
अध्यवसाय. ७
अध्याशयः ७
अनवस्था प्रसङ्गः ३२
अनुमानम् ५,३०
अपत्राप्यम् ८
अभ्रक्ष (द्र० भ्रक्षः)
अयोनिश. ६७
अरतिः ८
असदग्नि. १
असद्वाद. ३९
आगम. ५,३०,५२
आरूप्योक्तः ७
आर्जवम् ७
आर्यसत्यानि ५५,७१
आस्रवः। अन्–७
उत्पादः ७
उत्पादस्थितिभङ्गा. ५७
उत्साहः ७
उपमानम् ५,३०,५२
उपनाहः ७
उपनाहः। अन्–८
उपशमः ७
उपालम्भ. ६०
उपेक्षा ७
उष्णत्वम् ६८
ऋद्धि. ८
औत्सुक्यम् ७
कल्पना १०
काम प्रतिकूलः ८
कामोक्तः ७
कार्यक्रिया समर्थाः २
काष्ठाहरण मृत्तिका हरणम् २२
कुशला ७,५३,५५
कुशलाः। अ–७
कुशलादिः। अ–५४
कुशल स्वभाव. ५३
कुशला व्याकृतानि ५४
क्लेश. ७१
क्षान्ति ८
गौरवम् ७
ग्रहीतार १४,१६
ग्राहः १५
ग्राह्य १४, १५
घट. ११
चर्च ६६,६९
चित्रीकार. ७
चेतना ७
चेतसोऽपरिद्रवः ८
छन्दः ७

जनस्वभाव ५३
जरा ७
ज्वलन. ३८
तथागत. २७
त्रिकाल प्रतिषेध ७०
त्रैकाल्यम् ७०
दक्षिणाम् २०
दिक् ७१
दु ख निरोध ५५
दु ख समुदय ५५
दु खोक्त ७
दुर्गति ७१
दूरापकृष्टम् ६१
दृष्टान्त. २५,२६,६६,६९
दृष्टान्त विरोध· २
देव दत्तः ४३,६५
द्रवत्वम् ६८
धर्म दर्शनम् ५५
धर्म देशना २८
धर्म फलम् ७१
धर्म विनिर्मुक्त ६१
धर्म शून्यता १०
धर्महेतुः ७१
धर्मा. ७,१०,५३,५५
धर्मावस्थाविद. ७,५३
धृति. ७,८
नाम ५९
नित्यता। अ–७
नित्या । अ–५६
नियम· ८
नियम । अ–८
निवृताव्याकृतः ७
निरोधगामी ५५
निरोधोक्त ७
निर्मित २७
निर्मितक २३,२७
निर्वस्तुकम् १०
निर्वाणम् २८
निर्हेतुक· १७,५६
निर्हेतुकी सिद्धि १८
नि स्वभाव १,१७,२२
नि.स्वभावत्वम् २८,६२,६५
नि स्वभावा. सर्वभावा ७,८,११,२०,
 २२,६५
नैर्याणादीनि ५७
नैर्याणिका. ८
नैर्याणिक । अ–८
नैर्याणिकता ७
नै स्वाभाव्यम् २०,२६
पण्डित जातीय०,१३
परमार्थ. २८
परित्रास्यता ७
परिदाहता ८
परिशुद्धि· ७
पश्चात्कालीन. ७०
पिता ५०
पुण्यम् ७
पुत्र· ५०
पूर्वकालीन. ७०
परिदाह.। अ–८
प्रकृताव्याकृताः ७
प्रज्ञा ७
प्रतिज्ञा ५९
प्रतिज्ञा लक्षणम् ४,२८

प्रतिज्ञा हानि ७०
प्रतिनि सर्ग ।अ-७
प्रतिनि सर्ग । अ-७
प्रतिपक्षभूत ३७
प्रतिपत्ति ७
प्रतिपदम् ७२
प्रति विरति. ७
प्रतिषेद्धा १४,१५,१६
प्रतिषेध २,३,११,१५,१६,२०,२३, ६९,७०
प्रतिषेध वचन सिद्धि. ६५
प्रतिषेध्य ४,१४,१५,१६,२०.६९,७०
प्रतीत्य २२,५४,५५
प्रतीत्य समुत्पन्नाः २२,६७
प्रतीत्य समुत्पन्नत्वम् २४
प्रतीत्य समुत्पाद ५५,७१,७२
प्रत्यक्षम् ५,६,३०
प्रत्ययः २१
प्रत्यय संज्ञा १
प्रदक्षिण ग्राह ७
प्रदक्षिण ग्राह । अ-८
प्रमाण ४,५,६,३०,३१,३३,४४,५२
प्रमाण चतुष्टयम् ४३
प्रमाण सिद्धिः ४६,५१
प्रमादः ७
प्रमेय ३२,३३,४१,४४,५२
प्रमेयसिद्धिः ४४,४५
प्रयत्न. २१
प्रयोगः ७
प्रविभागः ५३
प्रश्रब्धिः। अ-७,८
प्रसादः ८
प्रसिद्धि ३३,५२
प्रहातव्य ७
प्रहातव्य । अ-७
प्राप्ति ७
प्रीति ७
बाला. १३
बुद्ध धर्म संघा ७१
बोधिपाक्षिक. ८
बोधिपाक्षिक । अ-८
बोध्यङ्गिकः ७
बोध्यङ्गिकः। अ-८
ब्रह्मचर्यम् ५५
ब्रह्मचर्यवासः ५५
ब्रह्मचर्यवास. । अ-५६
भक्ति. ७
भक्तिः। अ-७
भगवान् ५५,५६
भावना प्रहातव्यः ७
भावाः १,६०
भूतानि-सम्प्रयुक्तानि। २१
भूतानि। महा (द्र-महा भूतानि)
भोगान्वयः ८
मदः ७,८
मध्यमा ७२
मनसिकार. ७
मनस्कारः ६७
मनोहरः। अ-८
महाभूतानि १
मानाम् ३१
मायाकारः २३
माया पुरुषः २३
मार्गः ५५

मार्गोक्ति. ७
मिथ्याग्राह. १३,६५
मृगतृष्णा १३,६५,६६,६७,६९
मेयानि ३१
मैत्री ८
मोह । अ–८
म्रक्ष । अ–८
युगपत्कालीन ७०
रति· ७
रति·। अ–(द्र० अरति)
रत्नानि ७१
रूपोक्त. ७
लोक धातु : ४०
लोकोत्तरम् ७१
लौकिका. ७१
वञ्चनम्। अ–७
वाद २३,३९,६३
विग्रहः ८
विचयः ८
विज्ञानम् ७
वितर्क. ७
विधिः ६८
विप्रतिसारः ८
विप्रतिसार.। अ–७
विप्रयुक्त. १,२१
विप्रहाणिः ८
विभवः ७
विशेष हेतुः ३३
विषमोपन्यासः ३,३५
वीर्यम् ७
वेदनाः ७
वैशारद्यम् ७
वैषमिकत्वम् २४
वैषमिकत्व प्रमङ्ग. २
व्यवसाय ७
व्यवहार २८
व्यवहारता ७
व्यवहारसत्यम् २८
शत्रु । अ–८
शशविषाणम् २०
शून्या ६,७,९,११,१७
शून्यना २२,२६,७२
शून्यता वादिन ७०
शून्यत्वम् १७,२१,६०,६३
शून्या सर्वभावा १,२,३
शैत्यम् १२
शोकः ८
श्रद्धा ७
श्रामण्यफलम् ५६,७१
श्रामण्य फलाभाव ५५
श्रावक २७
षट्कम् १४
षट्कोटिक· (वाद) २,२३
सन् ११
संज्ञा ७
सञ्ज्ञी। अ–७
समाधिः ७
समापत्तिः ७
समुदय ७१
समुदायोक्त· ७
सम्प्रयुक्त १
सम्प्रयोगः ७
सम्बुद्धम् ७२
सर्वज्ञता। अ–८

सर्वभाव व्यावर्तनम् ५
सर्वभाव स्वभाव ३,२३
सर्वविशेषाधिगम ७१
सवर ८
सव्यम् २०
सव्यवहार. ५६,७१
सशय ८
सस्कारा ५६
सस्कृतम् ५७
सस्कृता । अ–७,५७
सस्कृत लक्षणाभाव ५७
सस्वभावम् २
साध्यसम: २८
सुगति. ७१
स्थिति ७
स्पर्श ७
स्मृति ७
स्वभाव १,१६,५५,५८
स्वभाव प्रतिषेध. २२, ७०
स्वभाव प्रसिद्ध ८
स्वभावशून्या २७
हुताश. ३६,३७,३९
हेतु ७०
हेतु प्रत्यया १
हेतु प्रत्ययापेक्षत्वम् २२
हेत्वभाव ६९
ही ७